

Matelski, Dariusz

Rola muzeów i muzealników polskich w ratowaniu i restytucji utraconego dziedzictwa kultury w XX-XXI wieku : (część II : od 1945 r.)

Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu 3, 67-108

2012

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dariusz Matelski

(Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu)

Rola muzeów i muzealników polskich w ratowaniu i restytucji utraconego dziedzictwa kultury w XX-XXI wieku (część II: od 1945 r.)

Próby restytucji w latach PRL (1945-1989)

Armia Czerwona w latach 1944-1945, przynosząc na ziemie polskie wolność od faszyzmu, jednocześnie przyniosła ze sobą obyczaje i nędzę oraz ustrój własnego kraju. Skończyła się dyktatura hitlerowska, a zaczęła stalinowska. Za Armią Czerwoną szły grupy złożone z archiwistów, historyków sztuki i muzealników (tzw. „bataliony kulturalne NKWD”¹, zwane też po rosyjsku „trofiejnymi otriadamami”²), którzy napotkane dobra kultury – jeśli zdołali być szybsi od bezmyślnych nieraz czerwonoarmistów³ – traktowali jako „zdobycz wojenną”⁴.

¹ Już w 1943 r., gdy Armia Czerwona przejęła inicjatywę strategiczną na froncie radziecko-niemieckim, znany rosyjski malarz i historyk sztuki (pochodzenia węgierskiego) Igor Grabar (1871-1960) – zwrócił się do Josifa W. Stalina (1878-1953) z wnioskiem, aby poniesione przez ZSRR straty i zniszczenia w dobrach kultury zrekomensować przez zawłaszczenie skarbów sztuki krajów zajmowanych przez Armię Czerwoną. Tak powstały tzw. „bataliony kulturalne NKWD”. „Polityka”, (2005), nr 11 (2495), s. 50.

² Zwano je także „trofiejnymi brygadami”. Ich działalność była koordynowana przez Komitet ds. Sztuki przy Radzie Ministrów ZSRR, którym kierowali m.in. gen. Andriej Bielokopytow, Lew Leonid Charko, Pierowskij, Szczerbinin, Dmitrij I. Zorin i Leontij Denisow. Zob. W. Gomułka, *Pamiętniki*, (red.) A. Werblan, Warszawa 1994, t. II, s. 46; M. Korzon, *Przyczynek do historii gdańskich zbiorów artystycznych (I)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000) nr 1 (19), s. 26; B. Steinborn, E. Houszka, *Dokumentacja cudzego mienia*, „Muzealnictwo”, (2000), t. XLII, s. 165-166.

³ W. Kalicki, *Ostatni jeniec wielkiej wojny. Polacy i Niemcy po 1945 roku*, Warszawa 2002, s. 372.

⁴ „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1997, grudzień), nr 6, s. 11. Zob. także: K. Goldmann, G. Wermusch, *Vernichtet, verschollen, vermarktet. Kunstschätze im Visier von Politik und Geschäft*, Asendorf 1992.

Zgoda mocarstw zachodnich na wytyczenie nowych granic wschodnich Polski wzdłuż tzw. linii Curzona spowodowała pozostawienie poza obszarem państwa dwóch ważnych dla interesu narodowego Polaków centrów kultury – Wilna i Lwowa. Jako rekompensatę za utracony obszar na wschodzie – ZSRR przeforsował przesunięcie rubieży zachodnich Polski na Odrę i Nysę Łużycką.

Minister Kultury i Sztuki Wincenty Rzymowski w styczniu 1945 r. powołał przy Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków (dyr. Stanisław Lorentz) – Wydział Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych, którym w 1945 r. kierował historyk sztuki i kultury Zdzisław Kępiński (1911-1978) z Poznania⁵, a w latach 1945-1950 historyk sztuki prof. Władysław Tomkiewicz (1899-1982)⁶. Bezpośrednio za frontem, już w lutym 1945 r., na zlecenie Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków rozpoczęto tworzenie ekspedycji złożonej z fachowców w celu zabezpieczenia dóbr kultury przed grabieżą. Na jej czele stanął Tadeusz Dobrowolski (1899-1984) – były dyrektor Muzeum Państwowego w Katowicach. Jednak brak środków transportowych uniemożliwił w praktyce działanie poza obszarem przedwojennych granic zachodnich RP⁷. Korzystano także z informacji dostarczanych przez oddziały I Armii Wojska Polskiego⁸. Dzięki działaniu grup operacyjnych udało się odnaleźć m.in. pomnik Kopernika oraz figurę Chrystusa-Króla z Warszawy, trzy obrazy Jana Matejki⁹ („Unia Lubelska”, „Rejtan” i „Batory pod Pskowem”)¹⁰. Łącznie na Wawel – w celu dokonania rozpoznania i selekcji – przewieziono około 100 samochodów ciężarowych z dziełami sztuki i archiwaliami¹¹. Również w maju tegoż roku Ministerstwo Oświaty wysłało do Görbitsch koło Frankfurtu nad Odrą prof. Witolda Jabłońskiego i dr. Bohdana Korzeniewskiego w celu odzyskania wywiezionych z Biblioteki Załuskich w Warszawie rękopisów niemieckich. Jednak Rosjanie byli szybsi i część rękopisów pojechała do Moskwy (wróciły dopiero w 1958 r. – 21 tys. książek i 1981 rękopisów), a pozostałe

⁵ A. S. Labuda, *Zdzisław Kępiński (1911-1978)*, [w:] *Wielkopolski słownik biograficzny*, (red.) A. Gąsiorowski i J. Topolski, Warszawa-Poznań 1983, s. 327.

⁶ Zob. Z. Romek, *Władysław Tomkiewicz (1899-1982)*, [w:] *Słownik historyków polskich...*, *op. cit.*, s. 528. Z prof. Tomkiewiczem blisko współpracowali wówczas: Tadeusz Gostyński (ur. 1893), Stanisław Łoza (1888-1956), Stanisław Edward Nahlik (1911-1991), Maria Rzeuska (1908-1982) i Krystyna Sroczyńska (1909-1992). Zob. W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny...*, *op. cit.*, s. 76; *idem*, *Władysław Tomkiewicz jako teoretyk i praktyk likwidacji skutków wojny w dziedzinie kultury*, „Biuletyn Historii Sztuki”, (1992), nr 4.

⁷ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 102; M. Konopka, *O dziedzictwie archeologicznym Śląska, Pomorza, Warmii i Mazur po 1945 roku. Badacze, konserwatorzy, instytucje*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego ziem zachodnich i północnych Polski*, (red.) J. Kowalczyk, Warszawa 1995, s. 24-34.

⁸ W. Dawidowicz, B. Dąbrowski, W. Filar, F. Małecki, *Kwatermistrzostwo ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945. Problemy zaopatrzenia i obsługi*, Warszawa 1973, s. 322-323.

⁹ M. Dąbrowska, *Dzienniki powojenne*, t. I (1945-1949), wybór, wstęp i przypisy T. Drewnowski, Warszawa 1996, s. 59.

¹⁰ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 63.

¹¹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 103.

znajdowały się w okupowanej Austrii. Natomiast do Warszawy przetransportowano w dwóch wagonach 14 522 woluminów książek, 3183 sztuki akt oraz 4429 rękopisów, które przejęła Biblioteka Narodowa¹². Z kolei historycy sztuki i muzealnicy Witold Kieszkowski (1903-1950) i Stanisława Sawicka (1895-1982) udali się do Cieplic na Dolnym Śląsku, gdzie zabezpieczyli ewakuowane tam dzieła sztuki i księgozbiory z Gabinetu Rycin Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie¹³. Ksawery Świerkowski (1897-1979) odnalazł w Legnicy na Dolnym Śląsku 246 skrzyń Biblioteki Publicznej w Warszawie z cymeliami (rękopisy, starodruki) i komplety czasopism, które przewieziono do Warszawy i stały się one podstawą zasobu, niezbędnego do wznowienia działalności Biblioteki Publicznej w pierwszych latach po wojnie¹⁴. W Szklarskiej Porębie natrafiono na 92 skrzynie zbiorów archiwalnych, 34 skrzynie rzeźb, 3 rzeźby luźne, 30 obrazów ołtarzowych, 9 sztuk mebli zabytkowych, z których większość pochodziła z pocysterskiego kościoła w Lubiążu. W Legnicy odnaleziono 33 skrzynie ze zbiorami Muzeum Narodowego w Warszawie, a w Jeleniej Górze 19 skrzyń, w tym m.in. 6 ze zbiorami numizmatycznymi, 6 z obrazami i rzeźbami, 2 z tekami grafik z kolekcji Stanisława Augusta, jedną ze srebrami oraz jedną zawierającą klisze cynkograficzne. Ponadto były tam takie arcydzieła, jak: krzyż drewniany obity złotą blachą z XIII w. (z katedry wawelskiej), wielki krzyż srebrny z XIV w. (z kolegiaty w Sandomierzu), gotycki kielich mszalny z XV w. i barokowy kielich mszalny z XVII w. (obydwa z katedry warszawskiej), a także 22 rękopisy iluminowane (m.in. pontyfikał Erazma Ciołka, mszał Piotra Tomickiego) i 40 arcydzieł malarstwa (m.in. pędzla Canaletta, J. Jordansa, M. Pretti, J. Ribery, J. van Ruisdaela, S. Rosa da Tivoli)¹⁵. Natomiast w Śląskiej Bibliotece Publicznej w Bytomiu natrafiono na ponad 7 tys. dzieł z bibliotek Braniczkich i Tarnowskich w Suchej oraz Starzeńskich z Kościelca i Płazów, a także biblioteki Szembeków, Florkiewiczów, Dunina, Heydla, Wodzickiego oraz w Środzie Śląskiej akta Uniwersytetu Lwowskiego. Z kolei w Bolesławcu odnaleziono trzy skrzynie książek (w tym dwie z rękopisami Biblioteki Szujskiego z Nowego Sącza)¹⁶, a w Świdnicy ekspozyty z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie¹⁷. Nie udało się ocalić przed rabunkami – zarówno ze strony Armii Czerwonej, jak i miejscowej ludności¹⁸ – zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach, które od jesieni 1939 r. były

¹² A. Kawecka-Gryczowa, *Ochrona zbiorów Biblioteki Narodowej*, [w:] *Walka o dobra kultury...*, t. I, *op. cit.*, s. 238.

¹³ S. Sawicka, *Fragmety wspomnień*, [w:] *Walka o dobra kultury...*, t. I, *op. cit.*, s. 333.

¹⁴ K. Świerkowski, *W Bibliotece Publicznej po Powstaniu Warszawskim*, „Roczniki Biblioteczne”, (1964), r. VIII, z. 3-4., s. 454.

¹⁵ S. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 105-106.

¹⁶ S. M. Sawicka, *Rewindykacja książki polskiej*, „Przegląd Zachodni”, (1946), nr 2, s. 195.

¹⁷ W. Antoniewicz, *Rewindykacje i odszkodowania...*, *op. cit.*, s. 56-57.

¹⁸ J. Sack, *Oko za oko. Przemilczana historia Żydów, którzy w 1945 r. mścili się na Niemcach*, Gliwice 1995, s. 189-190.

zdeponowane w Landesmuseum w Bytomiu¹⁹. Na Śląsk udała się ekspedycja archiwistów pod kierownictwem doc. Janusza Pajewskiego (1907-2003)²⁰, a następnie dr. Józefa Stojanowskiego (1884-1964) – delegata Ministerstwa Oświaty do spraw archiwalnych oraz muzealników pod kierownictwem Ksawerego Piwockiego (1901-1974), które objechały 15 miejscowości (m.in. Henryków, Jelenia Góra, Kamieniec, Krzeszów, Prudnik, Świdnica), zabezpieczając tam archiwalia ewakuowane przez Niemców w końcowym okresie wojny z innych obszarów Polski, a także dzieła sztuki (m.in. wspomniane już trzy obrazy Jana Matejki). Przejęty majątek przewieziono w czerwcu i lipcu 1945 r. do Krakowa. Natomiast w okolicach Wrocławia muzealnicy odnaleźli wywiezione z centralnej i wschodniej Polski 34 ołtarze, 11 epitafiów, 992 obiekty prehistoryczne i antyczne, 1500 okazów szkła, 775 zabytków złotnictwa, 18 tys. sztuk ceramik, 7 tys. grafik, 195 tys. miniatur, 2180 monet i medali, 388 sztuk zabytkowych mebli, 475 wyrobów cynowych, 746 sztuk broni i zbroi, 1650 ubiorów i tkanin oraz 25 tys. książek²¹. Archiwistom i bibliotekarzom polskim udało się także przejąć ewakuowane w czasie wojny do Jeleniej Góry (do Muzeum Sudeckiego) oraz do Książa i Krzeszowa koło Kamiennej Góry najcenniejsze zbiory Pruskiej Biblioteki Państwowej – zabezpieczane przez bibliotekarzy berlińskich Rudolfa Juchhofa (1894-1968) i Eugena Paulnela (1912-1983)²², o czym powiadomił Ministerstwo Kultury i Sztuki starosta jeleniogórski Wojciech Tabaka (1901-1975)²³. Zbiory zostały przejęte przez dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej Edwarda Kuntze²⁴. Natomiast obrazy z muzeum berlińskiego ewakuowane przez Niemców do Koszalina zostały odesłane do Warszawy (m.in. portret doży weneckiego o wymiarach 120 x 90 cm)²⁵; a fragment księgozbioru berlińskiego Märkisches Museum trafił do zbiorów późniejszego Instytutu Sztuki PAN w Warszawie (część przekazano do księgozbioru podręcznego Archiwum Państwowego w Szczecinie)²⁶.

¹⁹ M. Kuhnke, *Muzeum Śląskie w Katowicach (1927-1939)*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, (2001), nr 5 (29), s. 6-8; M. Meschnik, *Katalog zaginionych obrazów ze zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach*, Bytom 1985.

²⁰ Zob. D. Matelski, *Janusz Pajewski (1907-2003)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, (2005), t. XL, s. 351-353.

²¹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 104; idem, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 332-334; S. Orysiak, *Wzrost zasobów muzealnych muzeów pozaartystycznych (historycznych, archeologicznych, etnograficznych, przyrodniczych i technicznych)*, [w:] *Materiały do zagadnień muzealnictwa i konserwatorstwa w latach 1944-1963*, (red.) W. Kalinowski i A. Ryszkiewicz, Warszawa 1968, s. 64.

²² Zob. obszernie: W. Kowalski, *Sytuacja prawna ponemieckich zbiorów bibliotecznych w Polsce*, „Przegląd Biblioteczny”, (1997), r. LXV, z. 1; W. Kalicki, *Ostatni jeniec...*, op. cit., s. 358 i n.

²³ Zob. http://wroclaw.gazeta.pl/wroclaw/1,35779,6076332,Tabaka_Wojciech.html, (data dostępu 10.03.2011).

²⁴ M. Łuczkiwicz, *Prawda o Dolnym Śląsku*, Kielce 1945; „Głos Wielkopolski”, (2003), nr 23 (17 902), s. 10.

²⁵ „Głos Wielkopolski”, (2003), nr 47 (17 926), s. 10.

²⁶ D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku...*, op. cit., s. 179.

OKUPOWANE NIEMCY I AUSTRIA

W kwietniu 1945 r. działalność rewindykacyjną w Niemczech – w zachodnich strefach okupacyjnych – podjęły agendy rządu polskiego w Londynie. Działalnością rewindykacyjną kierował historyk sztuki dr Karol Estreicher jr (major WP)²⁷.

Po zakończeniu działań wojennych w Europie, już 5 czerwca 1945 r. rozpoczęła swą działalność w Berlinie, przy Sojuszniczej Radzie Kontroli Niemiec (dalej SRKN), polska Delegatura Biura Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych, którą kierował dr Stanisław Szenic (1904-1987)²⁸, a w marcu i kwietniu 1946 r. Polskie Misje Restytucyjne (PMR) przy dowództwach okupacyjnych strefy amerykańskiej²⁹, brytyjskiej³⁰ i radzieckiej. Jednocześnie polskie MSZ drogą dyplomatyczną 25 lutego 1946 r. przekazało SRK dane dotyczące archiwów i instytucji, których mienie zostało zagrabione, wraz z jego charakterystyką oraz wykazem miejscowości na terenie stref amerykańskiej, brytyjskiej i radzieckiej³¹.

Wróciły wówczas do kraju materiały z tzw. Ziem Odzyskanych i b. Wolnego Miasta Gdańska³², akta komory białostockiej z lat 1796-1806 (wywiezione w czasie I wojny światowej), akta z terenu b. Prus Zachodnich. Do Archiwum Państwowego w Szczecinie w 1948 r. przesłano z Goslar zbiór Leopera (81 dokumentów), zbiór Loewego (12), akta sądowe (24), akta cechowe (5), zbiór pamiątek (33) oraz dokumenty pergaminowe (194)³³. W 1949 r. przekazano do Polski część pomnika Mickiewicza z Krakowa, książeczki oszczędnościowe magistratu Królewskiej Huty, a także kielich i paterę z XIII w. oraz biust-relikwiarz króla Zygmunta z katedry w Płocku³⁴. Kolejny raz A. Stebelski udał się do okupowanych Niemiec w 1949 r. w góry Harzu, ale nie przyniósł on efektów w dziedzinie odzyskania dóbr kultury³⁵. Natomiast dr Tadeusz Gostyński (delegowany przez Ministerstwo Kultury i Sztuki) od 18 lipca 1947 do 8 czerwca 1948 r. zidentyfikował w Hamburgu (gdzie Niemcy urządzili olbrzymią składnicę metali kolorowych) 637 dzwonów z Przemysła, 420 dzwonów zabytkowych z Polski centralnej oraz 302 z Pomorza i innych

²⁷ K. Estreicher jr, *Dziennik wypadków*, t. I, *op. cit.*, s. 762-765 i 769.

²⁸ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 67.

²⁹ K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. I, *op. cit.*, s. 779 i 780.

³⁰ H. Szczerbiński, *Restytucja mienia polskiego z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec*, Warszawa 1983, s. 121-122; D. Matelski, *Rewindykacja i reewakuacja polskich dóbr kultury ze stref okupacyjnych Niemiec (1945-1950)*, „Przegląd Zachodniopomorski”, (2003), r. XVIII (XLVII), z. 4, s. 59-82.

³¹ K. Sroczyńska, *Rewindykacja dzieł sztuki*, [w:] *Materiały do zagadnień muzealnictwa i konserwatorstwa w latach 1944-1963*, (red.) W. Kalinowski i A. Ryszkiewicz, Warszawa 1968, s. 47-51.

³² *Monitor Polski*, 1947, nr 69, poz. 466.

³³ J. Podrański, *Zasada pertynencji w świetle materiałów archiwum w Szczecinie*, „Archeion”, (1981), t. LXXI, s. 40; K. Sroczyńska, *Rewindykacja dzieł sztuki...*, *op. cit.*, s. 49.

³⁴ L. Gondek, *Polskie misje wojskowe 1945-1949. Polityczno-prawne, ekonomiczne i wojskowe problemy likwidacji skutków wojny na obszarze okupowanych Niemiec*, Warszawa 1981, s. 174.

³⁵ A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich i ich...*, *op. cit.*, s. 415.

regionów kraju³⁶. Ponadto Polska zgłosiła prawo do około 1500 dzwonów z ziem zachodnich i północnych (jednak wobec protestów biskupów niemieckich, Brytyjczycy sprawę odłożyli ad acta). Powiodła się T. Gostyńskiemu akcja reewakuacji odnalezionego prawie całego pomnika Adama Mickiewicza z Krakowa, popiersia ks. Józefa Poniatowskiego, Stanisława Wyspiańskiego i Ignacego Krasickiego oraz płyty z pomnika Tadeusza Kościuszki³⁷. Ponadto mjr Tadeusz Kułakowski (ur. 1894) w 1948 r. doprowadził do powrotu do Gdańska obrazu Memlinga *Sąd Ostateczny*³⁸, archiwum konserwatora gdańskiego, antycznych waz gołuchowskich oraz zbiorów Muzeum Archeologii i Prehistorii z Poznania³⁹.

Ponadto Wielka Brytania zwróciła władzom polskim 19 czerwca 1947 r. złotą część darów na FON i POP, przekazując depozyt ambasadzie RP w Londynie na ręce ambasadora Jerzego Michałowskiego. Wróciły one do kraju 30 czerwca (dwie skrzynie) i 15 lipca 1947 r. (osiem skrzyń) i zostały zdeponowane w Sztacie Generalnym WP. Po ośmiu miesiącach depozyt przekazano do Ministerstwa Skarbu, które 28 listopada 1951 r. zakończyło jego inwentaryzację, dzieląc go na złote monety, złoty złom (122 kg), zegarki (520 sztuk), biżuterię (156 sztuk) i kamienie szlachetne (155 sztuk)⁴⁰. Dalszej rewindykacji skutecznie zapobiegli archiwiści niemieccy⁴¹. Wśród wywiezionych przez Amerykanów z zachodnich Niemiec za ocean dóbr kultury, były także liczne polonika⁴², które po wojnie stały się nawet przedmiotem sprzedaży aukcyjnej⁴³. W Bawarii znaleziono także, ewakuowane w końcu 1944 r., eksponaty z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie⁴⁴, w Wiesbaden skarbiec Katedry Poznańskiej⁴⁵, a w Gießen – archiwum Getta

³⁶ W rewindykacji dzwonów uczestniczył m.in. ks. Józef Nowacki z Poznania. Zob. S. Nawrocki, *ks. Józef Nowacki (1895-1964)*, [w:] *Słownik biograficzny archiwistów polskich...*, t. II, *op. cit.*, s. 130.

³⁷ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 69.

³⁸ Jan Pruszyński raz podaje datę 1956 r., a sto stron dalej koniec lat czterdziestych. Zob. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 72 i 171.

³⁹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, s. 146-149. Szerzej o losach złotego majątku FON i POP zob.: C. Skuza, *Zabiegi dyplomatyczne o uzyskanie przez Polskę złota monetarnego po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze”, 1992, nr 1, s. 99-112. Por. A. Dobrzycka, K. Malinowski, *Muzeum Narodowe w Poznaniu w latach 1945-1952*, „Studia Muzealne”, (1953), t. I, s. 178-280; J. Kubczak, *Dzieje zbiorów naczyń starożytnych z Gołuchowa*, „Z Otchłani Wieków”, (1957), z. 6, s. 331-337; M. L. Bernhard, *Powrót zbiorów gołuchowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, (1958), t. III, s. 319-334.

⁴⁰ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 124-125.

⁴¹ *Z działalności AGAD w latach 1947-1949. Starania o przejęcie byłego Archiwum Królewieckiego*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, (1988), t. II, s. 78.

⁴² J. Winiewicz, *Co pamiętam z długiej drogi życia*, Poznań 1985, s. 450.

⁴³ „Gazeta Wyborcza Poznań”, (2005), nr 247 (4950), s. 2; „Głos Wielkopolski”, (2005), nr 224 (18 711), s. 7.

⁴⁴ W. Antoniewicz, *Rewindykacje i odszkodowania...*, *op. cit.*, s. 56-57. Jak podaje autor, nie udało się natomiast odszukać ok. 20 skrzyń z materiałami archeologicznymi oraz ok. 200 worków z książkami.

⁴⁵ K. Estreicher, *Dzienniki wypadków*, t. II (1946-1960), Kraków 2002, s. 96.

Łódzkiego. Natomiast z Norymbergii w skrzyniach wróciło ponad 2 tys. elementów z Ołtarza Wita Stwosza z Kościoła Mariackiego w Krakowie⁴⁶. Ze strefy amerykańskiej Karol Estreicher jr przywiózł na przełomie lat 1946-1947 także dwie serie gobelinów z katedry na Wawelu („Dzieje Jakuba” i „Wojna trojańska”), cenne dywany perskie z Uniwersytetu Jagiellońskiego, dokumenty cechów warszawskich (zabrane z kamienicy Baryczków), wiele cennych obrazów, zbiorów porcelany i srebra z muzeum w Gdańsku, a także kompletne zbroje husarskie zabrane z Muzeum Wojska. Z kolei warszawska „Zachęta” odzyskała 26 skrzyń książek i zbiory obrazów⁴⁷. W Monachium K. Estreicher jr natrafił na obrazy Jana Piotra Norblina (1745-1830), które – przy dużych kłopotach z portretem Józefa Piłsudskiego (1867-1935) – wróciły do Polski⁴⁸.

Ze strefy radzieckiej z siedzibą władz w Berlinie⁴⁹ – gdzie nie powołano radzieckiej komisji ds. rewindykacji⁵⁰ – powróciła w 1946 r. „z Niemiec przez Moskwę” ocalona część Archiwum Zamoyskich⁵¹. Odnaleziono na Śląsku obraz „Madonna z Dzieciątkiem”⁵² oraz w Berlinie pozłocaną zastawę stołową z Muzeum Narodowego w Warszawie. Latem 1948 r. przetransportowano do kraju dzwony, pomniki, tablice pamiątkowe, 12 luf armatnich dla Muzeum Wojska Polskiego, 27 sztuk mebli muzealnych dla Muzeum Wielkopolskiego, sztandar dla gimnazjum w Wejherowie, 300 skrzynek z biletami obiegowymi dla Polskiego Banku Narodowego, dwie paczki planów Ministerstwa Poczty i Telegrafów, cztery tony planów kolejowych Ministerstwa Komunikacji oraz cztery tony akt z niemieckich obozów jenieckich, w których przebywali Polacy. Z kolei jesienią 1948 r. do Polski dla Ministerstwa Kultury i Sztuki wysłano obrazy olejne Jacka Malczewskiego („Mój Koncert I, II, III”), trzy obrazy olejne „Kwiaty” i obraz olejny „Kraków”, dla Zamku w Poznaniu – portret Tadeusza Kościuszki, a dla Centralnego Zarządu Przemysłu Paliw Płynnych – kubek platynowy⁵³. Jednak znaczna część polskiego mienia archiwalnego i gospodarczego przejęta przez Rosjan w okupowanych Niemczech, została wywieziona do ZSRR i tylko częściowo wróciła w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych do Polski. W Staßfurcie koło Magdeburga i w Schönbeck odnaleziono część archiwum Sobieskich i Bogusława Radziwiłła, a także dokumenty niemieckiego Archivverwaltung dotyczące archiwów polskich⁵⁴.

⁴⁶ H. Różański, *Śladem wspomnień i dokumentów (1943-1948)*, Warszawa 1987, s. 395.

⁴⁷ „Jedność Narodowa”, (1947), nr 33, s. 2; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 121-122.

⁴⁸ K. Estreicher jr, *Dzienniki wypadków*, t. II, *op. cit.*, s. 336.

⁴⁹ W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny...*, *op. cit.*, s. 75.

⁵⁰ C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, *op. cit.*, s. 160.

⁵¹ A. Rybarski, *Rewindykacja...*, *op. cit.*, s. 38.

⁵² „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 2 (8), s. 9.

⁵³ L. Gondek, *Polskie misje wojskowe...*, *op. cit.*, s. 147-149, 154-155 i 172-174.

⁵⁴ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 71.

Działania rewindykacyjne prowadzono także w okupowanej przez cztery mocarstwa Austrii. W 1945 r. w Salzburgu (strefa amerykańska) pełnomocnikiem rządu polskiego ds. wysiedlonych Polaków został porucznik Bohdan T. Urbanowicz (1911-1994), który w maju uzyskał informację od plutonowego Jana Maja, iż nieopodal Salzburga w zamku Fischhorn ukryte zostały polskie dobra kultury⁵⁵. Po długich negocjacjach, 5 października dowódca 42 dywizji amerykańskiej wydał zgodę na podjęcie prac rewindykacyjnych. Pozwoliły one na zidentyfikowanie obiektów pochodzących z Muzeum Narodowego, Pałacu w Łazienkach i Zamku Królewskiego w Warszawie oraz z Wilanowa i Gołuchowa, a także księgozbiory z bibliotek: Zamoyskich, Krasieńskich, Potockich, Czetyrtyńskich oraz z Biblioteki Narodowej, Wilanowskiej i Uniwersytetu Warszawskiego. Transport złożony z 12 wagonów przybył do Polski 24 kwietnia 1946 r. W 351 skrzyniach znajdowało się 17 tys. tomów książek, w 65 skrzyniach było 1200 tomów akt, 154 zabytkowe meble z Łazienek, Belwederu i Zamku Królewskiego w Warszawie oraz fortepian Fryderyka Chopina z Muzeum Narodowego w Warszawie. Zwrócono także 408 obrazów pędzla m.in. Józefa Chełmońskiego (1849-1914), Juliana Fałata, Artura Grottgera (1837-1867), Jacka Malczewskiego (1854-1929), Jana Matejki, Aleksandra Orłowskiego (1777-1832), Henryka Rodakowskiego (1823-1894), Henryka Siemiradzkiego, Leona Wyczółkowskiego i Stanisława Wyspiańskiego (1869-1907). Z malarzy obcych wróciły płótna takich artystów jak: Giuliano Bugiardini (1475-1554), Canaletto (1721-1780), Gustave Courbet (1819-1877), Paris Bordone (1500-1571) i Frans Snyders (1579-1657). Rewindykowano do kraju 68 drogocennych tkanin i 43 rzeźby oraz 4 skrzynie zawierające 250 cennych eksponatów: kielichy i puchary złote, relikwiarze, emalie z Limoges, posążki egipskie, chińskie i hinduskie. Przyjechało kilka skrzyń eksponatów archeologicznych pochodzenia chińskiego, egipskiego, etruskiego, greckiego, italskiego i japońskiego; 250 sztuk porcelany, 97 sztuk broni (głównie szabel polskich, tureckich i perskich)⁵⁶. Natomiast rok później Polska Misja Restytucyjna w Wiedniu została poinformowana przez amerykańskie władze okupacyjne o znalezieniu w Linzu oraz Salzburgu kolejnych obrazów pochodzących ze zbiorów polskich. Po dokonaniu ekspertyzy przez Jerzego Zanozińskiego z Ministerstwa Kultury i Sztuki, wróciło do kraju 29 płócien pędzla Konstantego Aleksandrowicza (2 poł. XVIII w.), Władysława Bakałowicza (1833-1903), Wojciecha Gersona (1831-1901), Jana Matejki, Franciszka Smuglewicza (1745-1807)

⁵⁵ „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1992), nr 2 (8), s. 25.

⁵⁶ B. T. Urbanowicz, *Dziennik Fischhornu*, [w:] *Walka o dobra kultury...*, t. II, *op. cit.*, s. 334-384; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, *op. cit.*, s. 134; *idem*, *Odzyskanie mienia...*, *op. cit.*, s. 171-184; K. Bulas, *Zbiór naczyń greckich w Gołuchowie*, Warszawa 1948, s. 1-9; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 70.

i Leona Wyczółkowskiego⁵⁷. Z kolei Karol Estreicher jr w Bad Aussee odnalazł serię gobelinów z Wawelu (Wojna trojańska), część serii z historią Jakuba oraz obicia mebli z Zamku Królewskiego w Warszawie⁵⁸.

Rewindykacja i reewakuacja polskich dóbr ze stref okupacyjnych Niemiec i Austrii zakończyła się w latach 1949-1950 połowicznym sukcesem, albowiem odzyskaliśmy jedynie to, do czego mogliśmy udowodnić prawo własności (co przy poniesionych w czasie wojny stratach było zadaniem niemal niewykonalnym). Jak podaje Cezariusz Skuza (ur. 1946), łącznie „Polska złożyła do końca 1949 r. aż 1 473 326 wniosków restytucyjnych dotyczących mienia kulturalnego. Z tego odnaleziono (zidentyfikowano) 21 208 przedmiotów, z których zwrócono 17 178 sztuk. Stanowiło to jedynie 1,2% tego, co zgłoszono jako mienie zagrabione. Analogicznie złożono 13 466 112 wniosków dotyczących archiwaliów, z czego zidentyfikowano 72 665, a odzyskano do końca 1949 r. 28 781 pozycji, stanowiących 0,2% majątku poszukiwanego. Według danych z 19 lipca 1950 r. do Polski powróciło 88 wagonów kolejowych, 119 samochodów oraz 35 pomniejszych ładunków zawierających stracone w czasie II wojny światowej polskie skarby narodowe”⁵⁹. Postulatem – niestety do dzisiaj aktualnym – była rewindykacja zastępcza, czyli odszkodowanie za zniszczone dobra kultury w ekwiwalentnych dobrach kultury.

RFN I NRD

Niewielkie natomiast były działania rewindykacyjne prowadzone w latach 1950-1989. Niczego nie udało się uzyskać z RFN⁶⁰. Z NRD w czerwcu 1962 r. Archiwum Państwowe w Szczecinie otrzymało z Landesarchiv w Greifswaldzie niezwykle cenne Archiwum Książąt Pomorskich. Archiwum to – liczące około 2 tys. teczek akt⁶¹. Dnia 30 lipca 1965 r. Muzeum Archeologiczne i Etnograficzne w Łodzi wystąpiło do ambasady NRD w Warszawie o zwrot zbiorów wywiezionych w czasie II wojny światowej. Odpowiedź nadeszła po półtora roku i była pozytywna, albowiem Rada Ministrów NRD stosowną decyzję podjęła 31 stycznia 1967 r. Zbiory przekazał 12 maja wiceminister spraw zagranicznych NRD Gustaw Herzfeld (ur. 1909) na ręce wiceministra kultury i sztuki PRL Zygmunta Garsteckiego (ur. 1912) 306 eksponatów.

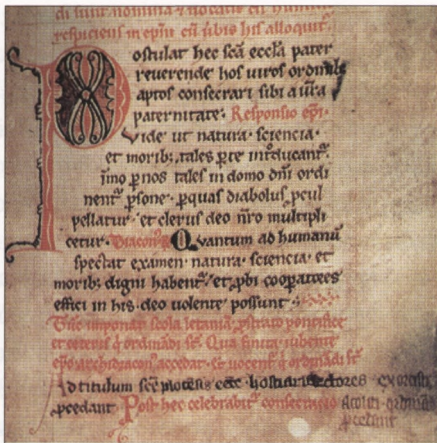
⁵⁷ „Życie Warszawy”, (1948), z 20-22 i 28 lutego; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 134-135.

⁵⁸ W. Kowalski, *Działalność restytucyjna Karola Estreichera po zakończeniu II wojny światowej*, „Muzealnictwo”, (1988), t. XXXI, s. 7.

⁵⁹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 197-198.

⁶⁰ Zob. D. Matelski, *Spór o dobra kultury między RFN i Polską*, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, (2003), t. X, s. 9-34; tenże, *Zabiegi o restytucję poloników z RFN*, „Przegląd Bydgoski”, (2003), r. XIV, s. 31-48.

⁶¹ Zob. D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z NRD*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, (2003), nr 10, s. 255-264; *idem*, *Restytucja poloników z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, (2003), t. 11, Warszawa 2004, s. 35-58.



Karta Pontyfikału płockiego odzyskanego z RFN.

Wrocławiu – pochodzące z tzw. serii portretowej biskupów wrocławskich, a także dwa obrazy z kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu: portrety Martina Luthra i Filipa Melanchtona (z 1532 r.), obydwie pędzla Lukasa Cranacha Starszego. Z kolei ze zbiorów wrocławskiego Schlesisches Museum der Künste były portrety pędzla Antoine Pesne, przedstawiające Annę Dorotę z Lisiewskich Therbusch oraz gen. barona Heinricha Augusta de la Motte-Fouque, a także „Krajobraz ze snem św. Jakuba” z XVIII w. pędzla śląskiego malarza Michaela Willmanna. Natomiast z bazyliki mariackiej w Gdańsku (z kaplicy św. Jerzego) pochodził obraz przedstawiający Świętą Trójcę, nieznanego malarza niemieckiego z XV wieku⁶⁴. W marcu 1980 r. zwrócono Uniwersytetowi Jagiellońskiemu rysunek Wita Stwosza, a Zakładowi Narodowemu im. Ossolińskich – rysunki Dürera z Muzeum Lubomirskich⁶⁵. W dniu 22 maja 1980 r. Archiwum Państwowemu we Wrocławiu przekazano łącznie 15 tys. jednostek archiwalnych⁶⁶. Natomiast 28 maja tegoż roku przybył do Szczecina transport akt z Archiwum Państwowego w Greifswaldzie i Dreźnie⁶⁷.

Okazało się jednak, że 299 eksponatów z tych zbiorów znajdowało się na terytorium RFN (w Hamburgu, Kolonii i Getyndze)⁶². Pojedyncze eksponaty wróciły do Łodzi po podpisaniu 7 grudnia 1970 r. układu granicznego między PRL a RFN⁶³. Niepowodzeniem zakończyły się natomiast starania o dzieła sztuki (głównie obrazy) z Gdańska i Wrocławia, które ZSRR w 1958 r. przekazał jako „dar” władzom NRD. Było to 19 obrazów z Muzeum Historycznego we Wrocławiu pochodzących z XVI-XX w. oraz 6 obrazów z Muzeum Diecezjalnego we

⁶² C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 188; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, op. cit., s. 73.

⁶³ „Trybuna Ludu” z 12 maja 1967; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 132.

⁶⁴ M. Kuhnke, *Obce dzieła – obca własność*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000), nr 4 (22), s. 10; B. Steinborn, E. Houszka, *Dokumentacja cudzego mienia...*, op. cit., s. 165.

⁶⁵ W. Kowalski, *Działalność restytucyjna Karola Estreichera...*, op. cit., s. 12; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, op. cit., s. 406-407. Zob. też: W. E. Strauss, *The Complete Drawings of Albrecht Dürers*, New York 1974.

⁶⁶ E. Kobzdaj, *Wrocławskie archiwalia rewindykowane z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, [w:] *Kalendarz Wrocławski 1982*, Warszawa 1981, s. 251-257; idem, *Archiwalia śląskie przekazane archiwum państwowemu we Wrocławiu z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Archeion”, (1988), t. LXXXIV, s. 157-163.

⁶⁷ B. Frankiewicz, *Akta z NRD przejęte przez WAP w Szczecinie*, „Archeion”, (1983), t. LXXVI, s. 286-288.

ZWIĄZEK RADZIECKI

Najtrudniejsze były rozmowy z Moskwą, gdyż Związek Radziecki uznał, iż grabież mienia kulturalnego na obszarach zajętych przez Armię Czerwoną w latach 1944-1945 jest podstawową formą uzupełnienia strat wojennych w dziedzinie kultury, jaką zadała mu Trzecia Rzesza po 22 czerwca 1941 r. Od tej zasady odstępowano bardzo rzadko⁶⁸.

Bezpośrednio po wojnie – jeszcze bez zawarcia układu restytucyjnego – udało się polskim archiwistom, bibliotekarzom i muzealnikom uzyskać część poloników z ZSRR, albowiem 13 czerwca 1945 r. upomniało się o nie Ministerstwo Kultury i Sztuki w piśmie do polskiego MSZ, które z kolei drogą dyplomatyczną porozumiało się z ludowym komisarzem spraw zagranicznych ZSRR Wiaczesławem M. Mołotowem (1890-1986). Reewakuowano wówczas zasób Archiwum Miejskiego w Olsztynie, który Niemcy w 1944 r. wywieźli do Królewca i w całości nie zdołali przetransportować w głąb Rzeszy. Powrócił on do Olsztyna⁶⁹. Z kolei na podstawie uchwały Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej SRR z 18 października 1945 r.⁷⁰ przekazano Polsce (jako dar!) 577 eksponatów muzealnych oraz 50 tys. książek i rękopisów⁷¹ oraz część zbiorów Bolesława Orzechowicza z Muzeum Historycznego we Lwowie⁷², które odebrał na granicy dr Aleksander Gieysztor i przewiózł do Wrocławia⁷³. Natomiast rząd ZSRR wydał Polsce także 80 skrzyń dzieł sztuki (426 obrazów, 2995 arkuszy grafiki, 201 tomów książek, 84 sztuki broni, 11 354 okazy numizmatyczne i 299 przedmiotów kultu religijnego wykonanych z metali szlachetnych) wywiezionych przez Niemców z Muzeum Narodowego w Poznaniu do Saksonii, stamtąd przetransportowanych przez Rosjan do Muzeum im. A. Puszkina w Moskwie, skąd przewieziono je do Brześcia nad Bugiem i wydano stronie polskiej 20 lutego 1946 roku⁷⁴.

⁶⁸ Zob. D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z ZSRR (1945-1991)*, [w:] *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, (red.) H. Kocój, R. Małek i M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2006, s. 339-360.

⁶⁹ I. Pietrzak-Pawłowska, *Placówki naukowe Olsztyna*, „Przegląd Zachodni”, (1947), nr 2, s. 625-654.

⁷⁰ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*. t. VIII, Warszawa 1974, s. 628-629; J. Miler, *Rewindykacje dóbr kultury... (I)*, op. cit., s. 13.

⁷¹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 188-189; idem, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 321; M. Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Wrocław 1996, s. 71-158.

⁷² J. Miler, *Zbiory lwowskie (I). Zbiory Bolesława Orzechowicza...*, op. cit., s. 13.

⁷³ K. Sroczyńska, *Rewindykacja dzieł sztuki...*, op. cit., s. 50.

⁷⁴ J. Kilian-Stanisławska, *Zbiory Muzeum Wielkopolskiego wracają do kraju*, „Przegląd Artystyczny”, (1946), nr 4, s. 8; K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR w latach 1945-1964*, Lublin 1982, s. 70; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 193-194; idem, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 313.

Podpisanie porozumienia w sprawie wymiany narodowych skarbów kultury między Polską a ZSRR nastąpiło dopiero 27 maja 1946 r. w Moskwie⁷⁵. Przewidywało ono reewakuację lub rewindykację poloników – jednak była ona jedynie symboliczna⁷⁶. Ukraina wydała Polsce część zasobu Ossolineum⁷⁷ (pełnomocnikiem TRJN do spraw Ossolineum został Jerzy Borejsza) oraz akt urzędów stanu cywilnego z kresów wschodnich II RP, które zdeponowano wówczas w Urzędzie Stanu Cywilnego m.st. Warszawy (tzw. Archiwum Zabuzzańskie)⁷⁸. Z kolei z Litwy w latach 1945-1947 przesłano do Polski 17 transportów muzealiów, książek, rękopisów i archiwaliów (129 skrzyń) oraz 110 sztuk mebli zabytkowych. Większość z nich przejęło Muzeum Narodowe w Warszawie. Nie udało się jednak uzyskać z Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego – Ośrodka Dokumentacji Joachima Lelewela, zbiorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Biblioteki Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego⁷⁹. Również Białoruska SRR przekazała stronie polskiej – ale dopiero w sierpniu 1950 r. – 13 skrzyń zabytków, w tym 14 portretów królewskich, 73 obrazy malarzy polskich oraz dwie tkaniny z XVIII wieku⁸⁰. Był to jednak zaledwie ułamek poloników znajdujących się na Białorusi. Kolejna tura przekazywania polskich dóbr kultury nastąpiła w 1950⁸¹, 1951⁸² i 1952 roku⁸³. Później strona polska nie wysuwała – ze zrozumiałych względów – dalszych roszczeń⁸⁴. Dopiero odwilż polityczna po XX zjeździe KPZR w lutym 1956 r. spowodowała,

⁷⁵ *Wspólny komunikat z 27 maja 1946 r. o pobycie w Moskwie delegacji KRN i Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej Rzeczypospolitej Polskiej*, [w:] *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944-1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1974, s. 127 (dok. 77); *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. VIII, s. 227 i n.; W. Kowalski, *Repatriacja dóbr kultury...*, op. cit., s. 24-25.

⁷⁶ Z. Strzyżewska, *Konfiskaty warszawskich zbiorów...*, op. cit., s. 19-20.

⁷⁷ F. Pajączkowski, *Ossolineum we Wrocławiu (maj-grudzień 1947)*, „Sobótka”, (1947) r. II, nr 3, s. 458-465.

⁷⁸ G. Mucha, *Archiwum Zabuzzańskie Urzędu Stanu Cywilnego w m. st. Warszawie*, „Archiwista Polski”, (1998), r. III, nr 3 (11), s. 43-55.

⁷⁹ AAN, BRiO, sygn. 387/16, Projekt umowy polsko-litewskiej w sprawie repatriacji zbiorów polskich z LSRR, s. 169-170; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 190; *idem*, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 327; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, op. cit., t. II, s. 88. Zob. także: C. Zgorzelski, *Materiały do historii Archiwum Filomatów (tej części, która znajduje się w bibliotece KUL-u)*, „Blok – Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza”, (1999), t. 12-13, s. 237-245.

⁸⁰ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. X, Warszawa 1982, s. 71; C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 192; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, op. cit., s. 88.

⁸¹ K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów...*, op. cit., s. 73; M. Matwijów, *Walka o lwowskie...*, op. cit., s. 158; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, op. cit., s. 213-214.

⁸² S. Lorentz, *Wystawa obrazów wywiezionych przez hitlerowców z Galerii Wilanowskiej, uratowanych przez Armię Radziecką i zwróconych Polsce*, „Przegląd Artystyczny”, (1951), nr 2, s. 20-22; C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 314-315.

⁸³ A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich i ich...*, op. cit., s. 42; K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów...*, op. cit., s. 76.

⁸⁴ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, op. cit., s. 82.

iż ZSRR z własnej inicjatywy poinformował 8 lipcu 1956 r.⁸⁵ władze polskie, że posiada przywiezione po II wojnie światowej z Niemiec polskie dzieła sztuki. Latem 1956 r. przebywała w Moskwie i Leningradzie delegacja Ministerstwa Kultury i Sztuki, którą kierowali Lucjan Motyka (1915-2006) i Stanisław Lorentz⁸⁶. Przekazanie poloników nastąpiło 3 września i 2 października 1956 r. w Warszawie⁸⁷. Zwrócono wówczas 12 518 dzieł sztuki: 798 obrazów, 10 516 rysunków i grafik, 181 rzeźb oraz około tysiąca przedmiotów sztuki zdobniczej, zabranych przez Armię Czerwoną w 1945 r. z okupowanych Niemiec⁸⁸ do Muzeum Puszkina w Moskwie⁸⁹. Wśród zwróconych dzieł były obrazy: Józefa Brandta, Józefa Chełmońskiego, Wojciecha Gersona, Aleksandra Gierymskiego, Stanisława Lentza, Jana Matejki, Henryka Rodakowskiego, Franciszka Smuglewicza i Leona Wyczółkowskiego. Natomiast 22 grudnia 1956 r. przyjechał z Moskwy do Warszawy transport zawierający dalsze 6408 eksponatów muzealnych. Między innymi powrócił wówczas do Poznania (ewakuowany w 1943 r. i „wyzwolony” w Niemczech przez Armię Czerwoną w 1945 r.) obraz „Wybrzeże w Pourville” Claude’a Oskara Moneta – jedyne płótno tego malarza będące w państwowych zbiorach muzealnych w Polsce⁹⁰ oraz 77 obrazów do Muzeum Śląskiego we Wrocławiu (czyli część zbiorów zrabowanych przez Armię Czerwoną w 1945 r.)⁹¹.

Kolejne próby rewindykacji z ZSRR podjął w latach siedemdziesiątych Edward Gierek (1913-2001), wystosowując list do Leonida Breżniewa (1906-1982) w związku z odbudową Zamku Królewskiego w Warszawie, którego część wyposażenia wywieziono w 1945 r. do ZSRR. Odpowiedź była negatywna⁹². W rzeczywistości zamiast daru, strona radziecka sprzedawała (przedsiębiorstwo „Sowietskij Antikwariat”) Polsce w 1977 r. tzw. polską kolekcję broni z Arsenалу w Ermitażu,

⁸⁵ *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944-1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1974, s. 193 (dok. 113).

⁸⁶ C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, *op. cit.*, s. 316; A. Rottermund, *Stanisław Lorentz as an Authority...*, *op. cit.*, s. 5-20.

⁸⁷ *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945-1972. Dokumenty i materiały*, wybór i oprac. Euzebiusz Basiński i Tadeusz Walichnowski, Warszawa 1974, s. 316 (dok. 153).

⁸⁸ Z. Strzyżewska, *Konfiskaty warszawskich zbiorów...*, *op. cit.*, s. 20.

⁸⁹ K. Sroczyńska, *Rewindykacja dzieł sztuki...*, *op. cit.*, s. 50.

⁹⁰ K. Wróbel-Lipowa, *Rewindykacja archiwaliów...*, *op. cit.*, s. 81 i 142; „Głos Wielkopolski”, (1995), nr 239 (15 691), s. 3; M. Korzon, *Przyczynek do historii gdańskich...(II)*, *op. cit.*, s. 24-25 i 31; *eadem*, *Przyczynek do historii gdańskich...(III)*, s. 6-9; A. Dobrzycka, *Rewindykowane zbiory malarstwa europejskiego w Muzeum Narodowym w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, (1957), nr 1-2, s. 113-116; H. Gaworzewska, E. Kamińska, *Rewindykacja zbiorów graficznych w Poznaniu*, „Muzealnictwo”, (1958), t. VII-VIII, s. 52-65; A. Gosieniecka, *Wystawa rewindykowanych zbiorów gdańskich*, „Muzealnictwo”, (1958), t. VII-VIII, s. 41-51. „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000), nr 5 (23), s. 2.

⁹¹ B. Steinborn, E. Houszka, *Dokumentacja cudzego mienia...*, *op. cit.*, s. 165.

⁹² E. Gierek, *Smak życia. Pamiętniki*, Warszawa 1993, s. 175.

dla odtworzenia kolekcji Zamku Królewskiego w Warszawie⁹³. Dopiero 13 kwietnia 1990 r. podczas wizyty prezydenta RP Wojciecha Jaruzelskiego (ur. 1923) w Moskwie – po poruszeniu z Michaiłem S. Gorbaczowem (ur. 1931) zagadnień związanych z mordem katyńskim – dokonano symbolicznego przekazania stronie polskiej dwóch teczek materiałów archiwalnych NKWD dotyczących mordu na jeńcach – oficerach polskich dokonanego wiosną 1940 r. w Katyniu. Wówczas – w staraniach o prawdę o Katyniu – zapowiedziano rewindykację innych poloników z ZSRR (głównie ze Lwowa)⁹⁴. Efektem ówczesnych działań restytucyjnych było wydanie przez ZSRR na początku grudnia 1990 r. siedmiu nagrobnych płyt spiżowych (w tym pięciu z Katedry Poznańskiej), które zostały wywiezione przez Niemców w styczniu 1945 r. w Góry Harzu, tam przejęte przez Armię Czerwoną i przekazane do leningradzkiego Ermitażu⁹⁵.

REPATRIACJA POLONICÓW Z KANADY

Po wieloletnich działaniach władz PRL, w dniu 18 stycznia 1959 r. wróciły z Kanady do kraju zabytki kultury ewakuowane we wrześniu 1939 r. przez Rumunię i Francję, a następnie zdeponowane w Ottawie. Wśród kilkudziesięciu zabytków znalazły się 22 rękopisy Biblioteki Narodowej w Warszawie, w tym m.in. ewangelia księżniczki płockiej Anastazji z XII w., Kazania Świętokrzyskie z XII w., Psalterz Floriański z XIV w. i Rocznik Świętokrzyski Dawny z XII stulecia, egzemplarz Kroniki Wincentego Kadłubka w kopii z XV w. sporządzonej przez Jana z Cerekwicy w roku 1456 (egzemplarz ten był własnością biskupa inflanckiego A.A. Wessla, który ofiarował go Bibliotece Załuskich; wywieziony w 1795 r. do Petersburga, wrócił po Traktacie Ryskim) oraz Kodeks Heilsberski (rękopis szamotulski)⁹⁶ z XV w. (zawierający w odpisach z lat 1424-1471 kilka dawniejszych kronik i rękopisów)⁹⁷. Natomiast pod koniec listopada 1960 r. władze kanadyjskie wyraziły zgodę na zwrot arrasów wawelskich, które na przełomie lat 1960-1961 przywieźli do kraju delegowani z Warszawy J. Szablowski i B. Marconi⁹⁸. Zostały one poddane zabiegom konserwatorskim w Pracowni Konserwacji Tkanin Państwowych Zbiorów Sztuki na Wawelu⁹⁹. Nie były to jednak

⁹³ A.W. Sołdatenko, *Kolekcja broni polskiej...*, s. 82; *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, (red.) T. Polak, Warszawa 2001.

⁹⁴ D. Rocka, *Sprawozdanie z działalności państwowej służby archiwalnej w roku 1990*, „Archeion”, (1994), t. XCIII, s. 318.

⁹⁵ „Gazeta Poznańska”, (1990), nr 286; C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, *op. cit.*, s. 318.

⁹⁶ P. Bańkowski, *Zwrot przez rząd kanadyjski zabytków kulturalnych*, „Archeion”, (1959), t. XXXI, s. 167-168.

⁹⁷ A. Kawecka-Gryczowa, *Ochrona zbiorów Biblioteki Narodowej...*, *op. cit.*, s. 186.

⁹⁸ C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, *op. cit.*, s. 288.

⁹⁹ M. Romanowska-Zadrożna, *Robota Ariadny*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2000), nr 6 (24), s. 30-31. Zob. też: *Gobeliny katedry wawelskiej*, Kraków 1994.

wszystkie polskie dobra kultury znajdujące się w Kanadzie. Nadal pozostawały tam zbiory kórnickie, które w 1939 r. zostały wypożyczone na światową wystawę w Nowym Jorku. Po długich negocjacjach wróciły do Polski na statku „Krynica”, który 4 stycznia 1961 r. wyruszył z Bostonu do Gdyni¹⁰⁰.

REPATRIACJA POLONICÓW Z FRANCJI

Bezpośrednio po zakończeniu II wojny światowej władze polskie podjęły starania o powrót do kraju poloników ewakuowanych w 1939 r. Negocjacje trwały kilka lat. W międzyczasie udało się repatriować zbiory starożytne, подарowane przed wojną przez hrabiego Jakuba Ksawerego Potockiego (1863-1934), Muzeum Narodowemu w Warszawie. W 1946 r. przywiozła je do Polski Maria Bernhard (1908-1998)¹⁰¹. W dniu 18 kwietnia 1947 r. w Warszawie podpisany został przez Henryka Różańskiego (ur. 1913) i Jeana de Beausse (chargé d'affaires ambasady Francji) w obecności ministra spraw zagranicznych RP Zygmunta Modzelewskiego (1900-1954) protokół polsko-francuski w sprawie restytucji mienia zagrabionego przez Niemców. Jego realizację powierzono w Polsce Biuru Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych przy Ministerstwie Przemysłu i Handlu, a we Francji – Urzędowi Mienia i Interesów Prywatnych. Jednak wobec podniesienia przez stronę francuską sprawy odszkodowań za znacjonalizowane mienie obywateli i państwa francuskiego w Polsce, strona polska doprowadziła do zawieszenia wszelkich działań restytucyjnych z Paryżem¹⁰². Negocjacje trwały latami. Wówczas jedynym efektem zabiegów repatriacyjnych było uzyskanie 1960 r. przez Muzeum Narodowe w Warszawie wieloletniego depozytu Luwru w postaci 147 obiektów sztuki starożytnej (Egipt, Grecja, Rzym)¹⁰³. Zmiana stanowiska Paryża nastąpiła



Obraz „Święta Trójca” Georga Pencha zwrócony Polsce w 2002 r. przez USA.

¹⁰⁰ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 183-185; D. Matelski, *Repatriacja polskich dóbr kultury z Kanady...*, op. cit., s. 349-356.

¹⁰¹ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 115.

¹⁰² AAN, Biuro Rewindykacji i Odszkodowań Wojennych, sygn. 13, s. 22-23, sygn. 224, s. 71-72, sygn. 265, s. 16-17; C. Skuza, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 277.

¹⁰³ *Sztuka starożytna z Muzeum Luwru. Katalog Muzeum Narodowego w Warszawie*, przedmowa: prof. dr Kazimierz Michałowski, Warszawa 1960.

dopiero w 1972 r., po – rozmowach I sekretarza KC PZPR Edwarda Gierka z prezydentem Georges'em Pompidou (1911-1974) i – podpisaniu 6 października – Deklaracji o Przyjaźni i Współpracy¹⁰⁴. Wówczas władze francuskie przekazały Polsce 61 skrzyń srebrnego majątku FON i POP (2370 kg)¹⁰⁵, który zdeponowany był w Tuluzie¹⁰⁶. Dobry stan stosunków polsko-francuskich – a zwłaszcza kontaktów osobistych Edwarda Gierka z Valérym Giscard D'Estaingnem (ur. 1926) – wpłynął na przekazanie w 1977 r. przez prezydenta Francji w darze dla odbudowywanego Zamku Królewskiego w Warszawie cennego sekretarzyka z epoki Ludwika XIV (1638-1715). Analogiczny eksponat stał w gabinecie Stanisława II Augusta Ponia-towskiego i spłonął w 1939 roku¹⁰⁷.

Próby restytucji przez Trzecią Rzeczpospolitą po roku 1990

Odzyskanie przez Polskę pełnej suwerenności 12 września 1989, gdy ukonstytu-ował się pierwszy po II wojnie światowej niekomunistyczny rząd na czele z premie-rem Tadeuszem Mazowieckim (ur. 1927), umożliwiło podjęcie przez archiwistów, bibliotekarzy i muzealników zagadnień związanych z rewindykacją lub repartycją polskich dóbr kultury utraconych w przeszłości. W październiku 1991 r. powołano do życia Biuro Pełnomocnika Rządu Rzeczypospolitej Polskiej do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą. Biurem kierowali: Wojciech Kowalski (do 28 lutego 1994), Tadeusz Polak (do listopada 1997) i Stanisław Żurowski.

REWINDYKACJA Z USA

W kwietniu 2001 r. prywatny kolekcjoner z USA zwrócił Muzeum Narodowemu w Warszawie obraz „Bukiet kwiatów w szklanym wazonie” pędzla Jakoba van Wascepelle¹⁰⁸. Na początku lutego 2002 r. delegacja władz Florydy przeka-zała prezydentowi Aleksandrowi Kwaśniewskiemu obraz Georga Pencha „Święta Trójca” będący w zbiorach Vizcaya Museum and Gardens w Miami, który przed wojną należał do Muzeum Narodowego w Warszawie, aby bez zbędnych i czaso-chłonnych formalności (czyli procesu o ustalenie praw własności!) został przewie-ziony do Polski¹⁰⁹. Jednak „Pracznica” pędzla Gabriela Metsu zatrzymana na aukcji w Nowym Jorku – po długotrwałym sporze – powróciła do Warszawy tylko dla-tego, że posiadaczowi obrazu wypłacono odszkodowanie (sto tysięcy USD), które

¹⁰⁴ E. Gierek, *Smak życia...*, op. cit., s. 156.

¹⁰⁵ D. Matelski, *Repatriacja polskich dóbr kultury i polonika we Francji*, [w:] *Nadzieje – złudzenia – rzeczywistość. Studia z historii Polski XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Wyrwie*, (red.) W. Hładkiewicz i M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 307-316.

¹⁰⁶ C. Skuza, *Wojenne i powojenne...*, op. cit., s. 148-149; *idem*, *Odzyskanie mienia...*, op. cit., s. 280.

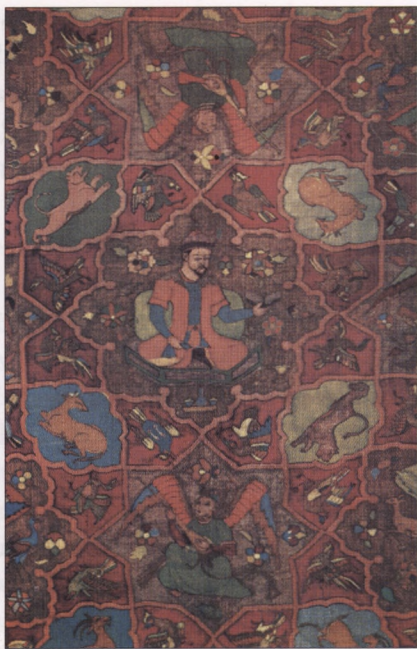
¹⁰⁷ E. Gierek, *Smak życia. Pamiętniki...*, op. cit., s. 175.

¹⁰⁸ „Gazeta Wyborcza”, (2005), nr 235 (4938), s. 11.

¹⁰⁹ „Głos Wielkopolski”, (2002), nr 30 (17 605), s. 6; „Gazeta Wyborcza”, (2005), nr 235 (4938), s. 11.



Apolo i dwie Muzy pędzla Pompeo Batoniego odzyskanie z Rosji.



Makata perska odzyskana w 2002 r. z USA przez Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie.

zapłacił polski milioner w USA i obraz podarował zbiorom w warszawskich Łazienkach¹¹⁰. W 2002 r. County Museum of Art w Los Angeles zwróciło Muzeum Czartoryskich w Krakowie XVI-wieczną makatę perską, a Muzeum Narodowemu w Warszawie – rzeźbę Giovanni Maria Mosca „Głowa młodzieńca”¹¹¹. Museum of Fine Arts w Bostonie w 2003 r. zwróciło Polsce (obecnie w depozycie Muzeum Narodowego w Krakowie) XV-wieczny obraz „Madonna z dzieciątkiem”, skradziony w 1944 r. ze zbiorów Józefa Konopki; zaś w listopadzie 2004 r. – obraz Gabriela Metsu „Praczką”, odzyskany przez Muzeum w Łazienkach dzięki pomocy Victora Markowicza z Nowego Jorku¹¹². Podkreślić należy, że w USA nadal znajdują się zrabowane przez Niemców z Ossolineum we Lwowie rysunki Dürera, przejęte przez federalne władze amerykańskie w 1945 r. – po ich odnalezieniu w jednym z hitlerowskich magazynów dzieł sztuki – i oddane w ręce wątpliwego spadkobiercy ze złamaniem obowiązującego wówczas w USA prawa, albowiem nie poinformowały o tym komunistycznego rządu w Warszawie, z którym USA utrzymywały stosunki

¹¹⁰ W. Kalicki, *Ostatni jeniec...*, op. cit., s. 436-437.

¹¹¹ M. Gadziński, *Powrót skradzionego mężczyzny*, „Gazeta Wyborcza”, (2005), nr 235 (4938), s. 11. Zob. D. Matelski, *Rewindykacja i repartycja polskich dóbr kultury oraz polonika w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, [w:] *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Piotrowi Stefanowi Wandyczowi*, (red.) J. Faryś, ks. R. Nir i M. Szczerbiński, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 521-527.

¹¹² M. Gadziński, *Powrót skradzionego mężczyzny...*, op. cit., s. 11.

dypłomatyczne. Dalsze losy rysunków nie są jednak znane¹¹³. Stanowiska stron uległy polaryzacji po wypowiedzi wicedyrektora Metropolitan Museum, który kanadyjskiej prasie oświadczył, że „Polska nie ma nawet moralnego prawa, by ubiegać się o zwrot obrazów”. Ambasador RP w Ottawie Paweł Dobrowolski (ur. 1954) złożył w tej sprawie notę w Departamencie Stanu USA, który wyparł się twierdzenia o „moralnym prawie” do kolekcji¹¹⁴.

REWINDYKACJA Z ROSJI

Podczas wizyty prezydenta RP Lecha Wałęsy (ur. 1943) w Moskwie 22 maja 1992 r. podpisany został traktat między Rzeczpospolitą Polską a Federacją Rosyjską o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy¹¹⁵. Wówczas prezydent Borys N. Jelcyn (1931-2007) przekazał prezydentowi Wałęsie dokumenty z Instytutu Historii Najnowszej im. Józefa Piłsudskiego¹¹⁶, a także dwie teczki kserokopii dokumentów dotyczących zbrodni katyńskiej¹¹⁷. Ponadto w maju 1992 r. wróciły do Polski księgi oświęcimskie, wywiezione w 1945 r. i przechowywane w Archiwum Specjalnym w Moskwie, które przejęło Muzeum Oświęcimskie¹¹⁸. Był to zaledwie promil z posiadanych przez Rosję poloników¹¹⁹.

W październiku 1994 r. zebrała się polsko-rosyjska komisja robocza ds. ujawniania i zwrotu dóbr kultury przemieszczonej na obszar drugiego państwa. Strona polska przedstawiła listę poszukiwanych przedmiotów, na której znajdowały się m.in. dwa obrazy Pompeo Batonego (1708-1787), konsola (półokrągły stolik) z Sali Tronowej Zamku Królewskiego w Warszawie, XV-wieczna monstrancja z kościoła w Raciborzu, 28 eksponatów i 31 dokumentów z obozu koncentracyjnego w Auschwitz, wazy i puchary ze zbiorów gołuchowskich

¹¹³ „Wprost”, (2002) nr 1, s. 100-101; „Magazyn Gazety Wyborczej”, (2002), nr 5 (465), s. 18-24.

¹¹⁴ „Gazeta Wyborcza”, (2001), nr 288 (3892), s. 15.

¹¹⁵ *Polska-Rosja. Traktat o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy podpisany przez prezydentów Lecha Wałęsę i Borysa Jelcyna dnia 22 maja 1992 w Moskwie oraz inne dokumenty*, Warszawa 1992.

¹¹⁶ E. Frącki, *Dokumenty polskie i Polski dotyczące w archiwach rosyjskich*, „Dzieje Najnowsze”, (1993), r. XXV, nr 1, s. 91-104.

¹¹⁷ M. Motas, *Nowe nabytki Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej dotyczące zbrodni katyńskiej*, „Biuletyn GKBZPNP”, (1993), t. XXXVI, s. 154-158. Dokumenty te zostały opublikowane przez Instytut Studiów Politycznych PAN oraz Polską Agencję Informacyjną Wydawnictwo Interpress. Zob: *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa 1992; *Dokumenty Katynia*, (red.) J. Snopkiewicz i A. Zakrzewski, Warszawa 1992.

¹¹⁸ E. Frącki, *Dokumenty polskie...*, op. cit., s. 98; B. Woszczyński, *Losy archiwaliów polskich na byłych ziemiach wschodnich RP*, [w:] *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich. Toruń 2-4 września 1997*, (red.) D. Nałęcz, t. I, Radom 1997, s. 61-76.

¹¹⁹ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, op. cit., s. 423-424. Zob. D. Matelski, *Starania i zabiegi o restytucję poloników z Rosji w latach Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, Łódź 2003, nr 1 (3) s. 169-205.



Portret księcia pomorskiego Filipa I pędzla Lucasa Cranacha Młodszego odzyskany z Niemiec w 1998 r.

w Szwajcarii (Galeria Keller w Zurychu). Wówczas strona polska (Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą, Muzeum Narodowe w Szczecinie oraz ambasada RP w Szwajcarii) wystąpiła do władz szwajcarskich z wnioskiem rewindykacyjnym. Mimo szybkiej interwencji – po ekspertyzie dr Bożeny Steinborn potwierdzającej prawa Polski do dzieła – Polska musiała go jednak kupić za 460 tys. zł (po cenie wywoławczej), gdyż postępowanie sądowe byłoby długotrwałe i znacznie kosztowniejsze. Portret Filipa I powrócił 17 listopada 1999 r. do Warszawy i 2 grudnia został przekazany Muzeum Narodowemu w Szczecinie¹²¹. Postępowanie Rosjan w tej sprawie niewątpliwie postawiło pod znakiem zapytania szczerą ich intencję w dziedzinie restytucji polskich dóbr kultury¹²².

oraz część rysunków i grafik z kolekcji Alvina Londona Coburna (1882-1966) w Gdańsku (które nie zostały zwrócone w latach 1956-1958). Natomiast Rosja poszukuje 9 obrazów z Galerii Tretiakowskiej, które zdobiły do 1939 r. wnętrza Ambasady ZSRR w Warszawie i zaginęły podczas II wojny światowej¹²⁰.

Wówczas okazało się, że strona rosyjska posiada w swoich zbiorach także zabrany w 1945 r. przez Armię Czerwoną ze Szczecina (z Pomernisches Landesmuseum) portret księcia pomorskiego Filipa I, pędzla Lukasa Cranacha Młodszego, który wystawiono w 1994 r. na aukcji w publicznej sali sprzedaży państwowej w Wiedniu. Nabyła go galeria „La Dorotheum”, która pięć lat później – 9 września 1999 r. wystawiła go ponownie do sprzedaży, tym razem na aukcji

¹²⁰ „Polityka”, (1997), nr 17 (2086), s. 47. Zob. też: *Summary Catalogue of the Cultural Valuables Stolen and Lost During the Second World War* [Katalog dóbr kultury skradzionych i zaginionych podczas II wojny światowej z terenu dzisiejszej Federacji Rosyjskiej], t. I-III, Sankt-Petersburg 1999.

¹²¹ M. Romanowska-Zadrożna, *Powrót księcia do Szczecina*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999), nr 5 (17), s. 3 i 9; *eadem*, *Książę Filip I powrócił do Szczecina*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1999), nr 6 (18), s. 6-7.

¹²² D. Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR...*, *op. cit.*, s. 198-199.



Madonna Głogowska pędzla Lucasa Cranacha Starszego odzyskana z Rosji.

Na drodze dalszych negocjacji rewindykacyjnych z Rosją stała uchwalona 5 lutego 1997 r. przez Dumę (izbę niższą parlamentu Federacji Rosyjskiej) ustawa *O prawie własności dóbr kultury, przemieszczonych do Związku Radzieckiego w wyniku drugiej wojny światowej i znajdujących się na terytorium Federacji Rosyjskiej*, która uznała wszystkie dzieła sztuki i archiwa zagarnięte przez Armię Czerwoną w II wojnie światowej¹²³ za własność Rosji (jako swego rodzaju kontrybucja za poniesione w latach 1941-1944 straty w dziedzinie dóbr kultury); ustawodawca dopuszcza możliwość oddania niektórych zawłaszczonych dóbr kultury za pieniężną rekompensatą¹²⁴.

Podczas trwania rosyjskich sporów proceduralnych nad ustawą o własności dóbr kultury, stronie polskiej udało się wynegocjować zwrot (na zasadzie wymiany) z pałacu w Pawłowsku koło Sankt Petersburga, pochodzącego z kolekcji wilanowskich osiemnastowiecznego obrazu Pompeo Battoniego przedstawiających Apolla i dwie Muzy: Euterpe trzymającą dwie fletnie i Uranię z cyrklem i tablicą w dłoni. Przekazano go stronie polskiej 28 października 1997 r. w Warszawie w Ministerstwie Kultury i Sztuki¹²⁵. W zamian wydano Rosjanom ze zbiorów Muzeum Narodowego we Wrocławiu osiemnastowieczną akwarelę „Widok Mon Repos koło Ludwigsburga” – stanowiącą własność pałacu w Gatczyźnie, którą Niemcy w czasie wojny przewieźli do Wrocławia¹²⁶.

Ministerstwo Kultury RP dotychczas zidentyfikowało dziesięć dzieł sztuki wywiezionych z Polski w 1945 r. przez „trofiejne brygady” do ZSRR, w tym kościelne dobra kultury – spełniające warunki przewidziane przez ustawę Dumy z 2004 r. – wśród których są: „Madonna Głogowska” Lucasa Cranacha

¹²³ Zob. K. Akinsza, G. Kozłow, C. Toussaint, *Operation Beutekunst. Die Verlängerung deutscher Kulturgüter in der Sowjetunion nach 1945*, Nürnberg 1995 (wyd. ang.: *Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe's Art Treasures*, New York 1995).

¹²⁴ „Polityka”, (1997), nr 17 (2086), s. 46; „Głos Wielkopolski”, (2003), nr 63 (17 942), s. 5; „Gazeta Wyborcza”, (2003), nr 72 (4283), s. 13.

¹²⁵ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, *op. cit.*, s. 426.

¹²⁶ M. Kuhnke, „Apollo i dwie Muzy” – *szczęśliwy powrót z Pawłowska*, „Cenne – Bezcenne – Utraczone”, (1997), nr 6, s. 18.

Starszego (z kolegiaty w Głogowie), czy XV-wieczny „Pejzaż leśny” Jana Breughla (z Muzeum Miejskiego w Gdańsku)¹²⁷. Jednak wśród krajów przewidzianych do odzyskania swych dóbr kultury z Rosji nie wymieniono Polski, gdyż nie sprzyja temu atmosfera w stosunkach polsko-rosyjskich – a zwrot dóbr kultury to kwestia polityczna!

NEGOCJACJE Z LITWĄ, BIAŁORUSIĄ I UKRAINĄ

Nie udało się odzyskać polskiego dziedzictwa kultury pozostawionego na Litwie, Białorusi i Ukrainie¹²⁸, w tym ze Lwowa zbiorów Ossolineum oraz Biblioteki Fundacji Wiktora hr. Baworowskiego¹²⁹. Nową formą współpracy polsko-ukraińskiej stało się wypożyczanie poloników na wystawy organizowane w Polsce. Przykładem może być tutaj wystawa prac Jacka Malczewskiego ze zbiorów Lwowskiej Galerii Sztuki, otwarta latem 2002 r. w Sopocie. Łącznie galeria lwowska posiada 68 obrazów i szkiców oraz 18 rysunków i akwarel Malczewskiego (na 7 tys. płócien w swych zbiorach – w tym przedwojenne kolekcje książąt Lubomirskich, Piotra Dobrzyńskiego, hr. Leona Pinińskiego oraz Ukraińskiego Muzeum Narodowego), wśród których są wczesne obrazy: „Bratankowie” (1878), dwa „Autoportretu z Muzą” (1905 i 1906), słynny tryptyk „Autoportret z Faunami” czy przesycony światłem „Portret kobiety” (1907). Wystawiono także prace dotychczas nie ekspozowane w Polsce, jak: „Portret dwóch młodych mężczyzn” (1899), „Portret Kazimierza Pochwalskiego” (1879), „Wyrobnik” (1892), „Portret siostry artysty Heleny z Malczewskich Karczewskiej” (ok. 1893), „Tobiasz i trzech aniołowie” (1922) oraz szkic „Chłopięce głowy” (1905). W styczniu i lutym 2003 r. obrazy Jacka Malczewskiego, Aleksandra Gierymskiego, Olgi Boznańskiej, Józefa Chełmońskiego, Henryka Rodakowskiego, Józefa Mehoffera i Ferdynanda Ruszczyca zostały wystawione w Poznaniu, a następnie w Krakowie.

REWINDYKACJA Z NIEMIEC

Zawarty 17 czerwca 1991 r. polsko-niemiecki traktat o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy stał się w stosunkach bilateralnych podstawą działań zmierzających do repartycji (a w pojedynczych przypadkach do rewindykacji) utraczonych dóbr kultury. W artykule 28 pkt. 3 zapisano, że „Umawiające się Strony będą dążyć w takim samym duchu [dobrosąsiedzkim] do rozwiązywania problemów

¹²⁷ M. Romanowska-Zadrożna, *Internetowe odkrycie zagubionych dzieł* (www.lostart.ru), „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (2003), nr 1-2 (37-38), s. 46-47.

¹²⁸ Zob. D. Matelski, *Restytucja poloników z Białorusi, Ukrainy i Litwy za [czasów] Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Studia Podlaskie”, t. XII, Białystok 2002, s. 127-171.

¹²⁹ R. Kotula, *Biblioteka Wiktora Baworowskiego we Lwowie*, Lwów 1926; J. Szocki, *Wiktor Baworowski – lwowski kolekcjoner i fundator biblioteki*, „Przegląd Wschodni”, (1998), t. V, z. 3 (19), s. 543-550.

związanych z dobrami kultury i archiwaliami, poczynając od pojedynczych przypadków¹³⁰. Od lutego 1992 r. trwały dwustronne rozmowy restytucyjne, prowadzone przez Pełnomocnika Rządu ds. Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą Wojciecha Kowalskiego (ur. 1950). Ich efektem był zwrot ozdób starożytnych oraz 1700 srebrnych i kilku złotych monet zrabowanych z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie i Działu Prehistorii przedwojennego Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu¹³¹. Jednak dalsze rozmowy nie przyniosły wymiernych efektów¹³².

W dniu 16 kwietnia 1997 r. w Berlinie¹³³ odbyło się inauguracyjne posiedzenie komisji ekspertów Polski i Niemiec, której zadaniem jest przygotowanie wzajemnej restytucji dóbr kultury¹³⁴, czyli (bez konieczności używania określenia – zwrot) – likwidacji skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury¹³⁵. Jednak na efekty poczekamy jeszcze długo¹³⁶. Głównym problemem spornym jest zagadnienie rewindykacji z RFN archiwaliów dotyczących obecnego terytorium państwa polskiego, albowiem oczekiwana jest w tej sprawie decyzja na szczeblu rządów obu państw. Ponadto sprawa jest o tyle skomplikowana, że w wyniku zmiany zachodnich granic Polski po II wojnie światowej powstał problem niemieckich dóbr kultury w Polsce¹³⁷. Wobec braku atmosfery politycznej do przeprowadzenia rewindykacji, strona polska skupiła swoje działania na rejestracji poloników w Niemczech¹³⁸.

Trwający od 1992 r. impas w sprawach rewindykacyjnych (od przekazania Polsce tzw. złotego skarbu) został przez stronę polską przerwany 30 kwietnia 1999 r., gdy premier Jerzy Buzek przekazał w Gdańsku kanclerzowi Gerhardowi Schröderowi kompletny spis dokumentów znajdujących się w archiwach polskich, a dotyczących terytorium RFN. Kanclerz Schröder zapowiedział, że RFN odwzajemni się ujawnieniem spisu wszystkich dokumentów dotyczących obecnego terytorium Polski, a przechowywanych w archiwach i innych instytucjach niemieckich¹³⁹.

¹³⁰ *Die deutsch-polnischen Verträge vom 14.11.1990 und 17.06.1991. Traktaty polsko-niemieckie z 14.11.1990 r. i 17.06.1991 r.*, Bonn 1991, s. 59-61.

¹³¹ W. Kowalski, *Polonica za granicą. Problem prawny...*, op. cit., s. 33; J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, op. cit., s. 454; W. Kalicki, *Ostatni jeniec...*, op. cit., s. 432-433.

¹³² D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku...*, op. cit., s. 238-239.

¹³³ W. Kalicki, *Ostatni jeniec...*, op. cit., s. 434.

¹³⁴ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski...*, t. II, op. cit., s. 414-415.

¹³⁵ „Gazeta Wyborcza”, (1998), nr 143 (2739), s. 7.

¹³⁶ E. Czepielowa, *Rekwizycje wojenne w Muzeum Czartoryskich – straty gabinetu rycin*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, (1998), nr 5 (11), s. 20-23 i nr 6 (12), (1998), s. 24-25.

¹³⁷ „Wprost”, (1998), nr 27, s. 35.

¹³⁸ D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku...*, op. cit., s. 246-250.

¹³⁹ H. Schmidtendorf, *Zwrot dóbr kultury – kiedy nastąpi przełom?*, „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki”, (2001-2002), nr 58-59, s. 118.

Przykładem dobrej woli strony niemieckiej – wynikającej z deklaracji z 1999 r. – był zwrot etruskiego lustra Izabeli z Czartoryskich Działyńskiej, które w czasie II wojny światowej zostało zabrane z gmachu warszawskiego Muzeum Narodowego (oddane tam jako depozyt z pałacu w Gołuchowie) i trafiło w 1955 r. do zbiorów muzeum w Hamburgu. Jak podał prof. Volker Plagemann (minister kultury Hamburga): „Kilka tygodni temu zorientowaliśmy się, że nasz eksponat znajduje się na liście polskich dóbr kultury, zaginionych w czasie II wojny światowej. Natychmiast postanowiliśmy je [lustro etruskie – D.M.] oddać”¹⁴⁰. W dniu 31 maja 2002 r. eksponat został przewieziony przez prof. V. Plagemanna do Wrocławia i oddany w depozyt wrocławskiemu Muzeum Narodowemu, które zabezpieczyło je – za zgodą konsula Annette Bussmann – w sejfie konsulatu generalnego RFN we Wrocławiu¹⁴¹. W czerwcu 2002 r. zostało przekazane do Gołuchowa¹⁴².

Ostatnią restytucją poloników zrabowanych przez Niemców w latach II wojny światowej (z osobistego polecenia kanclerza A. Hitlera wywiezionego do Linzu) było przejęcie 6 maja 2004 r. przez Muzeum Narodowe w Warszawie – po zablokowaniu w 2002 r. sprzedaży na aukcji we Francji – obrazu „Kobieta w fotelu” Charlesa-Françoisa Hutina¹⁴³.

W XX i na początku XXI wieku wielką rolę w zabezpieczeniu i restytucji polskiego dziedzictwa kultury odegrali historycy sztuki i muzealnicy polscy. Sporządzali oni ekspertyzy naukowe dotyczące utraconych dzieł sztuki, księgozbiorów i archiwaliów, a następnie jako eksperci byli członkami polskich misji restytucyjnych. Bez ich wiedzy i zaangażowania niemożliwe byłoby pozyskanie do zbiorów narodowych wielu poloniców, a także rejestracja tych, które nadal znajdują się w państwach ościennych i USA¹⁴⁴.

Literatura

I. Źródła drukowane

- *Das Diensttagebuch des deutschen Generalgouverneurs in Polen 1939-1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1975.

¹⁴⁰ „Gazeta Wyborcza Poznań”, (2002), nr 120 (4037), s. 1, „Gazeta Wyborcza Poznań”, (2002), nr 130 (4038), s. 16.

¹⁴¹ „Gazeta Wyborcza”, (2002), nr 131 (4039), s. 25.

¹⁴² D. Matelski, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku...*, op. cit., s. 256.

¹⁴³ „Głos Wielkopolski”, (2004), nr 106 (18 287), s. 12.

¹⁴⁴ Zob. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I-II, Kraków 2001; D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I-II, Kraków 2006.

- *Die deutsch-polnischen Verträge vom 14.11.1990 und 17.06.1991. Traktaty polsko-niemieckie z 14.11.1990 r. i 17.06.1991 r.*, Ambasada RP w Kolonii, Bonn 1991.
- *Dokumenty dotyczące akcji delegacji polskiej w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie*, (druk jako rękopis), Wyd. Ministerstwo Spraw Zagranicznych RP, Warszawa 1922-1923.
- *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, Wyd. Książka i Wiedza, t. IV, Warszawa 1965.
- *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, Wyd. Książka i Wiedza t. VIII, Warszawa 1974.
- *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, Wyd. Książka i Wiedza t. X, Warszawa 1982.
- *Dokumenty Katynia*, (red.) J. Snopkiewicz i A. Zakrzewski, Interpress, Warszawa 1992.
- *Dokumenty Wnieszniej Politiki SSSR*, Wyd. MID, t. IV, Moskwa 1961.
- *Dokumenty Wnieszniej Politiki SSSR*, Wyd. MID, t. V, Moskwa 1964.
- *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, wstęp: S. Sierpowski i D. Matelski; zebrał i opracował D. Matelski, t. I, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1988, t. II, Wielkopolska Agencja Wydawnicza, Poznań 1993.
- **Estreicher Karol jr**, *Straty kultury polskiej. Katalog strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1943*, Wyd. Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Londynie, Londyn 1944.
- **Estreicher Karol jr**, *Cultural Losses of Poland. Index of Polish cultural losses during the German occupation 1939-1943*, Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Londynie, London 1944.
- **Estreicher Karol jr**, *A provisional estimate of losses sustained by Poland during the first four years of war*, Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Londynie, London 1944.
- **Estreicher Karol jr**, *The Nazi Kultur in Poland, by several Authors of necessity temporarily anonymous, written in Warsaw under the German occupation*, Biuro Rewindykacji Strat Kulturalnych przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Londynie, London 1945.
- **Estreicher Karol jr**, *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży (Cultural Losses of Poland during the German occupation 1939-1944 with original documents of the looting)*, przedmowa Z. K. Wittek, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2003.
- *Katyni. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, (red.) W. Materski, Wyd. Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1992.
- **Kumaniecki Jerzy**, *Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim*, Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf”, Warszawa 1991.

- *L'Invasion allemande en Pologne. Documents, témoignages authentifiés et photographies, recueillis par le centre d'information et de documentation du gouvernement polonais*, Avant-propos par Édouard Herriot, président de la Chambre des députés, Paris 1940.
- **Majewski Dariusz, Zdon Wojciech**, *Okupacja sowiecka (1939-1941) w dekanacie raduńskim w Archidiecezji Wileńskiej (dokumenty)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (1997), t. LXVII, s. 223-234.
- **Piotrowski Stanisław**, *Dziennik Hansa Franka*, Wydawnictwo Prawnicze, t. I, Warszawa 1956.
- *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944-1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, (red.) S. Trepczyński, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1974.
- *Polska-Rosja. Traktat o przyjaznej i dobrosąsiedzkiej współpracy podpisany przez prezydentów Lecha Wałęsę i Borysa Jelcyna dnia 22 maja 1992 w Moskwie oraz inne dokumenty*, Wyd. Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1992.
- *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918-1939. Dokumenty i materiały*, (red.) W. Balcerak, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1977.
- **Pospieszalski Karol Marian**, *Hitlerowskie „prawo” okupacyjne w Polsce, cz. I: Ziemie „wcielone”, „Documenta Occupationis”, t. V*, Wyd. Instytut Zachodni w Poznaniu, Poznań 1952.
- *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement*, Wydawnictwo Wilhelma Gottlieba Kora, Breslau 1940.
- *Sprawy polskie na konferencji pokojowej w Paryżu. Dokumenty i materiały*, (red.) R. Bierzanek i J. Kukułka, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, t. III, Warszawa 1968.
- *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945-1972. Dokumenty i materiały*, wybór i opracowanie E. Basiński i T. Walichnowski, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1974.
- *Straty kultury polskiej 1939-1944*, (red.) A. Ordęga i T. Terlecki, t. I-II, Wyd. Książnica Polska, Glasgow 1945.
- *Summary Catalogue of the Cultural Valuables Stolen and Lost During the Second World War*, t. I-III, Wyd. Ministerstwo Kultury Federacji Rosyjskiej, Sankt-Petersburg 1999.
- **Witek Zbigniew K.**, *Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944 z archiwum Karola Estreichera (Cultural Losses of Poland during the German Occupation 1939-1944. Documents from the Archives of Karol Estreicher)*, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2003.
- *Wystawa Rewindykacyjna Zbiorów Państwowych. Katalog*, (red.) A. Lauterbach, Wyd. Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Warszawa 1929.

II. Wspomnienia

- **Beck Józef**, *Ostatni raport*, przedmowa Marian Wojciechowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.

- **Bizuń Stanisław**, *Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939-1945*, Wyd. Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Lublin 1993.
- **Dąbrowska Maria**, *Dzienniki powojenne*, t. I (1945-1949), Wyd. „Czytelnik”, Warszawa 1996.
- **Dąbrowska Maria**, *Dzienniki powojenne*, t. III (1955-1959), Wyd. „Czytelnik”, Warszawa 1996.
- **Estreicher Karol jr**, *Dzienniki wypadków*, t. I: 1939-1945, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2001.
- **Estreicher Karol jr**, *Dzienniki wypadków*, t. II: 1946-1960, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2002.
- **Estreicher Karol jr**, *Dzienniki wypadków*, t. III: 1961-1966, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2003.
- **Estreicher Karol jr**, *Dzienniki wypadków*, t. IV: 1967-1972, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2004.
- **Estreicher Karol jr**, *Dzienniki wypadków*, t. V: 1973-1977, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2006.
- **Gierek Edward**, *Smak życia. Pamiętniki*, Polska Oficyna Wydawnicza BGW, Warszawa 1993.
- **Gumowski Marian**, *Wspomnienie numizmatyka*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966.
- **Karpiński Zygmunt**, *O Wielkopolsce, złocie i dalekich podróżach. Wspomnienia 1860-1960*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1976.
- **Kawecka-Gryczowa Alodia**, *Ochrona zbiorów Biblioteki Narodowej*, [w:] *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939-1945*, (red.) S. Lorentz, t. I, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.
- **Lorentz Stanisław**, *W muzeum i gdzie indziej*, [w:] *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939-1945*, (red.) S. Lorentz, t. I, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.
- **Mańkowski Tadeusz**, *Ossolineum pod rządami sowieckimi*, „Czasopismo ZNiO”, (1992), z. 1.
- **Mitkiewicz Leon**, *Wspomnienia kowieńskie 1938-1939*, Wyd. Bellona, Warszawa 1990.
- **Potocki Alfred**, *Master of Lancut*, Publishing House W. H. Allen, London 1959.
- **Raczyński Edward**, *W sojusznicy Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939-1945*, Niezależna Oficyna Wydawnicza, Warszawa 1989.
- **Różański Henryk**, *Śladem wspomnień i dokumentów (1943-1948)*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987.
- **Sawicka Stanisława**, *Fragmenty wspomnień*, [w:] *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939-1945*, (red.) S. Lorentz, t. I, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970.

- **Skrzypkowski Zenon**, *Przyszli nas oswobodzić... Drohiczyńskie wspomnienia z lat niewoli*, Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1991.
- **Sosnkowski Kazimierz**, *Cieniom września*, Wyd. MON, Warszawa 1989.
- **Staniewicz Witold**, *Wilno w latach drugiej wojny światowej (1939-1945)*, [w:] *Na tropach bezprawia. Witold Staniewicz w areszcie śledczym*, (red.) Ż. Kaczmarek, Wydawnictwo Naukowe Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1995, s. 47-78.
- **Starzeński Paweł**, *Trzy lata z Beckiem*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1991.
- **Szembek Jan**, *Diariusz (wrzesień-grudzień 1939)*, (red.) B. Grzeloński, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1989.
- **Świerkowski Ksawery**, *W Bibliotece Publicznej po Powstaniu Warszawskim*, „Roczniki Biblioteczne”, (1964), r. VIII, z. 3-4.
- **Urbanowicz Bohdan T.**, *Dziennik Fischhornu*, [w:] *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939-1945*, red. Stanisław Lorentz, t. II, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1970, s. 334-384
- **Wachowiak Stanisław**, *Czasy które przeżyłem*, Wyd. Interim, Warszawa 1991.
- **Winiewicz Józef**, *Co pamiętam z długiej drogi życia*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1985.
- **Wysocki Alfred**, *Tajemnice dyplomatycznego sejfu*, Książka i Wiedza, Warszawa 1988.

III. Opracowania

- **Adamczyk Arkadiusz**, *Generał dywizji Sławoj Felicjan Składkowski (1885-1962). Zarys biografii politycznej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001.
- **Akinsza Konstantin, Kozłow Grigorij, Toussaint Clemens**, *Beautiful Loot. The Soviet Plunder of Europe's Art. Treasures*, Publishing House Random House, New York 1995.
- **Akinsza Konstantin, Kozłow Grigorij, Toussaint Clemens**, *Operation Beutekunst. Die Verlängerung deutscher Kulturgüter in der Sowjetunion nach 1945*, Verlag Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg 1995.
- **Antoniewicz Włodzimierz**, *Rewindykacje i odszkodowania w zakresie zabytków archeologicznych ziem Polski*, „Z Otchłani Wieków”, (1946), r. XV, 1946, z. 7-10, s. 56-61.
- **Bańkowski Piotr**, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowania*, Nakł. Przeglądu Bibliotecznego i Biblioteki Narodowej, Kraków 1937.
- **Bańkowski Piotr**, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie Traktatu Ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*, „Przegląd Biblioteczny”, (1937), r. X, z. 1.
- **Bańkowski Piotr**, *Biblioteka publiczna Załuskich i jej twórcy*, Wyd. Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich, Warszawa 1939.
- **Bańkowski Piotr**, *Rękopisy rewindykowane na podstawie Traktatu Ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną*, „Przegląd Biblioteczny”, (1948), r. XVI, z. 1-2, s. 101-118.

- **Bañkowski Piotr**, *Zwrot przez rząd kanadyjski zabytków kulturalnych*, „Archeion”, (1959), t. XXXI, s. 167-168.
- **Bernhard Maria Ludwika**, *Powrót zbiorów gołuchowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, (1958), t. III, s. 319-334.
- **Bobrow Ryszard**, *Zaginione emalie ze zbiorów gołuchowskich*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 1 (13), luty 1999.
- **Boćkowski Daniel**, „*Za pierwszego Sowietą*” – okupacja radziecka Wilna jesienią 1939 roku, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, (red.) E. Feliksiak i M. Leś, t. I, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2002, s. 229-240.
- **Borowy Waclaw, Batowski Zygmunt**, *Odzyskane zbiory rękopisów i grafiki w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1925.
- **Budzińska Elżbieta**, *Warszawskie rysunki Dürera*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 4 (10), sierpień 1998.
- **Bulas Kazimierz**, *Zbiór naczyń greckich w Gołuchowie*, Wyd. MKiS, Warszawa 1948.
- *Burzliwe dzieje Ołtarza Mariackiego Wita Stwosza wg Profesora Karola Estreichera jr.*, (red.) Z. K. Witek, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2007 (przedruk w: *Otwarcie i poświęcenie Muzeum Rodu Estreicherów, Strat Kultury i Rewindykacji w willi prof. Karola Estreichera jr. 29 kwietnia 2009 r. godz. 16³⁰ w XXV rocznicę śmierci Profesora – folder*, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2009).
- **Choynowski Maciej**, *Straty w zbiorach Łazienek Królewskich, cz. II: Meble*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 5 (11), październik 1998.
- **Choynowski Maciej**, *Straty w zbiorach Łazienek Królewskich, cz. III: Rzeźba*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6 (12), grudzień 1998.
- **Chwalewik Edward**, *Zbiory polskie. Archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w porządku alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. I-II, Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie, Warszawa 1926 (reprint: Krajowa Agencja Wydawnicza, Kraków 1991).
- **Chybiński Adolf**, *Wojenne losy polskich zabytków muzycznych*, „Ruch Muzyczny”, (1945), r. 1, nr 1, s. 9-11.
- **Czepielowa Ewa**, *Rekwizycje wojenne w Muzeum Czartoryskich – straty gabinetu rycin*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 5 (11), październik 1998 i nr 6 (12), grudzień 1998.
- **Dawidowicz Waclaw, Dąbrowski Bogdan, Filar Władysław, Małecki Franciszek**, *Kwatermistrzostwo ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945. Problemy zaopatrzenia i obsługi*, (red.) A. Karpiński, Wojskowy Instytut Historyczny, Warszawa 1973.
- **Dębski Sławomir**, *O problemie dóbr kultury w stosunkach polsko-niemieckich*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, (2007), nr 4 (38), s. 5-9.

- **Dobrzycka Anna, Malinowski Kazimierz**, *Muzeum Narodowe w Poznaniu w latach 1945-1952*, „Studia Muzealne”, (1953), t. I, s. 178-280.
- **Dobrzycka Anna**, *Rewindykowane zbiory malarstwa europejskiego w Muzeum Narodowym w Poznaniu*, „Kronika Miasta Poznania”, (1957), nr 1-2, s. 113-116.
- **Drewniak Bogusław**, *Kultura w cieniu swastyki*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1969.
- **Fijałkowski Wojciech**, *Wilanów*, Wyd. PTTK, Warszawa 1979.
- **Frankiewicz Bogdan**, *Akta z NRD przejęte przez WAP w Szczecinie*, „Archeion”, (1983), t. LXXVI, s. 286-288.
- **Frącki Edward**, *Dokumenty polskie i Polski dotyczące w archiwach rosyjskich*, „Dzieje Najnowsze”, (1993), r. XXV, nr 1, s. 91-104.
- **Fuks Rafał**, *Działalność „Das Ahnenerbe” w zakresie grabieży dzieł polskiej kultury narodowej*, [w:] *Zbrodnie i sprawy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, (red.) C. Pilichowski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1980, s. 692-712.
- **Gaca-Dąbrowska Zofia**, *Rewindykacja polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji w okresie II Rzeczypospolitej*, „Roczniki Biblioteczne”, (1989), r. XXXIII, z. 1-2, s. 161-181.
- **Gaworzewska Halina, Kamińska Ewa**, *Rewindykacja zbiorów graficznych w Poznaniu*, „Muzealnictwo”, (1958), t. VII-VIII, s. 52-65.
- *Gobeliny katedry Wawelskiej*, (red.) M. Hennel-Bernasikowa, Wyd. Państwowe Zbiory Sztuki na Wawelu, Kraków 1994.
- **Goldmann Klaus, Wermusch Günter**, *Vernichtet, verschollen, vermarktet. Kunstschatze im Visier von Politik und Geschäft*, MUT-Verlag, Asendorf 1992.
- **Gondek Leszek**, *Polskie misje wojskowe 1945-1949. Polityczno-prawne, ekonomiczne i wojskowe problemy likwidacji skutków wojny na obszarze okupowanych Niemiec*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1981.
- **Gosieniecka Anna**, *Wystawa rewindykowanych zbiorów gdańskich*, „Muzealnictwo”, (1958), t. VII-VIII, s. 41-51.
- **Handelsman Marceli**, *Z dziejów walki o zabytki polskie w Moskwie. Biblioteka Żałuskich*, „Przegląd Współczesny”, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1922, nr 7-8.
- **Hyla Bogumiła**, *Habsburgowie żywieccy w latach 1895-1947*, „Karta Groni”, (1991), s. 7-27.
- **Iwanow Mikołaj**, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939*, Wydawnictwo PWN, Warszawa-Wrocław 1991.
- **Jacobsmeier Wolfgang**, *Heimat und Exil. Die Anfänge der polnischen Untergrundbewegung im Zweiten Weltkrieg*, „Hamburger Beiträge zur Zeitgeschichte”, Leibniz-Verlag, 1973, Bd. IX.
- **Jankowska Jadwiga**, *Akta Rady Nieustającej 1775-1788*, „Archeion”, (1928), t. IV, s. 54-89.

- **Jankowska Jadwiga**, *Akta Rady Nieustającej (1775-1788)*, [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, (red.) A. Stebelski, Wyd. NDAP w Warszawie i PWN, Warszawa 1957.
- **Jankowska Jadwiga**, *Akta Komisji Policji Obojga Narodów i Komisji Policji Koronnej (1791-1794)*, [w:] *Straty bibliotek i archiwów warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. I: *Archiwum Główne Akt Dawnych*, (red.) A. Stebelski, Wyd. NDAP w Warszawie i PWN, Warszawa 1957.
- **Jasiewicz Krzysztof**, *Losy ziemiaństwa polskiego na terytorium tzw. Zachodniej Białorusi (1939-1941) – charakterystyka głównych tendencji*, [w:] *Studia z dziejów okupacji sowieckiej (1939-1941). Obywatele polscy na kresach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką w latach 1939-1941*, (red.) T. Strzembosz, Wydawca: Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1997.
- **Jegelevičius Sigistas**, *Rok 1939 – rabunek archiwów wileńskich*, „Przegląd Wschodni”, (1997), t. IV, z. 2 (14), s. 381-394.
- **Jurgėla Constantine R.**, *Lithuania the Outpost of Freedom*, Publishing House National Guard of Lithuania in Exile, St. Petersburg (Florida) 1976.
- **Kalicki Włodzimierz**, *Ostatni jeniec wielkiej wojny. Polacy i Niemcy po 1945 roku*, Fundacja im. Friedricha Eberta, Przedstawicielstwo w Polsce, Warszawa 2002.
- **Kania Wojciech**, *Bolszewizm i religia*, Wyd. Imprint, Rzym 1945.
- **Konopka Mareka**, *O dziedzictwie archeologicznym Śląska, Pomorza, Warmii i Mazur po 1945 roku. Badacze, konserwatorzy, instytucje*, [w:] *Ochrona dziedzictwa kulturowego ziem zachodnich i północnych Polski*, (red.) J. Kowalczyk, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 24-34.
- **Kater Michael H.**, *Das „Ahnenerbe” der SS (1935-1945). Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1974.
- **Kilian-Stanisławska Janina**, *Zbiory Muzeum Wielkopolskiego wracają do kraju*, „Przegląd Artystyczny”, Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne RSW „Prasa-Książka-Ruch”, 1946, nr 4.
- **Kobzdaj Eugeniusz**, *Wrocławskie archiwalia rewindykowane z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, [w:] *Kalendarz Wrocławski 1982*, Towarzystwo Miłośników Wrocławia, 1981, s. 251-257.
- **Kobzdaj Eugeniusz**, *Archiwalia śląskie przekazane archiwum państwowemu we Wrocławiu z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Archeion”, (1988), t. LXXXIV, s. 157-163.
- **Kornacki Jerzy**, *Słowo o Henryku Dembińskim*, [w:] *Ludzie wśród ludzi*, (red.) H. Boguszewska i J. Kornacki, Czytelnik, Warszawa 1948.
- **Korzon Maria**, *Przyczynek do historii gdańskich zbiorów artystycznych (I)*, „Cenne – Bezczne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 1 (19), luty 2000.

- **Korzon Maria**, *Przyczynek do historii gdańskich zbiorów artystycznych (II)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 2 (20), kwiecień 2000.
- **Korzon Maria**, *Przyczynek do historii gdańskich zbiorów artystycznych (III)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 3 (21), czerwiec 2000.
- **Kotula Rudolf**, *Biblioteka Wiktora Baworowskiego we Lwowie*, Biblioth. Bavoroviana, Lwów 1926.
- **Kowalski Wojciech**, *Działalność restytucyjna Karola Estreichera po zakończeniu II wojny światowej*, „Muzealnictwo”, (1988), t. XXXI, s. 3-12.
- **Kowalski Wojciech**, *Władysław Tomkiewicz jako teoretyk i praktyk likwidacji skutków wojny w dziedzinie kultury*, „Biuletyn Historii Sztuki”, Wyd. Stowarzyszenie Historyków Sztuki i Kultury Materialnej, Państwowy Instytut Sztuki, 1992, nr 4.
- **Kowalski Wojciech**, *Repatriacja dóbr kultury w sytuacji cesji terytorialnej i rozpadu państw wielonarodowych*, Polska Fundacja Spraw Międzynarodowych, Warszawa 1998.
- **Kowalski Wojciech**, *Repatriacja dóbr kultury*, [w:] *Dobra kultury i problemy własności. Doświadczenia Europy Środkowej po 1989 roku*, (red.) G. Czubek i P. Kosiewski, Fundacja im. Stefana Batorego, Wydawnictwo TRIO, Warszawa 2005, s. 165-191.
- **Kozicki Stanisław**, *Sprawa granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1919*, Wyd. Perzyński i Niklewicz, Warszawa 1921 (reprint: Muzeum Niepodległości, Warszawa 2009).
- **Krasuski Jerzy**, *Historia Niemiec*, Ossolineum, Wrocław 1998.
- **Krasuski Jerzy**, *Polska-Niemcy. Stosunki polityczne od zarania po czasy najnowsze*, Wydawnictwo Kurpisz, Poznań 2003 (wyd. II, Ossolineum, Wrocław 2009).
- **Król Eugeniusz C.**, *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni 1939-1945*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1979.
- **Kubczak Jerzy**, *Dzieje zbiorów naczyń starożytnych z Gołuchowa*, „Z Otchłani Wieków”, (1957), z. 6, s. 331-337.
- **Kubczak Jerzy**, *O biżuterii antycznej ze zbiorów krakowskich zagrabionej przez hitlerowców*, „Z Otchłani Wieków”, (1966), r. 32, s. 213-221.
- **Kuhnke Monika**, *Najcenniejszy z utraconych*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 2, kwiecień 1997.
- **Kuhnke Monika**, *Ze zbiorów księcia Janusza Radziwiłła*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 5, październik 1997.
- **Kuhnke Monika**, *„Apollo i dwie Muzy” – szczęśliwy powrót z Pawłowska*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6, grudzień 1997.
- **Kuhnke Monika**, *Katalog grabieży*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6, grudzień 1997.

- **Kuhnke Monika**, „*Polscy*” *Habsburgowie i polska sztuka*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 2 (14), kwiecień 1999.
- **Kuhnke Monika**, *Cenny dar dla zwycięzcy spod Wiednia*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 1 (19), luty 2000.
- **Kuhnke Monika**, *Powrót Anny Jagiellonki*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 3 (21), czerwiec 2000.
- **Kuhnke Monika**, *Obce dzieła – obca własność*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 4 (22), sierpień 2000.
- **Kuhnke Monika**, *Muzeum Śląskie w Katowicach (1927-1939)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 5 (29), październik 2001.
- **Kumaniecki Jerzy**, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza – rokowania – traktat – komisje mieszane*, Wyd. Instytut Krajów Socjalistycznych PAN, Warszawa 1985.
- **Kuntze Edward**, *Zwrot polskich zbiorów bibliecznych z Rosji*, Wyd. PAU, Kraków 1927.
- **Kutrzeba Stanisław**, *Kongres, traktat i Polska*, Wydawca: Gebethner i Wolff, Warszawa 1919.
- **Leżeński Cezary**, *Kwaterna 139. Opowieść o marszałku Rydzu Śmigłym*, t. I-II, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1989.
- **Lorentz Stanisław**, *Straty w dziełach sztuki i zabytkach przeszłości*, „Kwartalnik Historyczny”, (1939-45), r. LIII, 1939-1945, z. 3-4.
- **Lorentz Stanisław**, *Wystawa obrazów wywiezionych przez hitlerowców z Galerii Wilanowskiej, uratowanych przez Armię Radziecką i zwróconych Polsce*, „Przegląd Artystyczny”, (1951), nr 2, s. 20-22.
- **Łuczak Agnieszka**, *Zbiory ordynata na Czerniejewie i Lubostroniu*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 3 (9), czerwiec 1998.
- **Łuczak Agnieszka** *Pałac w Pawłowicach – rozproszone zbiory ziemiańskie*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 5 (17), październik 1999.
- **Łuczak Agnieszka**, *Utracone decorum. Grabież dóbr kultury z majątków ziemiaństwa polskiego w Wielkopolsce w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939-1945*, Wyd. Instytutu Pamięci Narodowej (Seria Monografie, t. 72), Poznań 2011.
- **Łuczak Czesław**, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1979.
- **Magier Dariusz**, *Starania pracowników białskiego magistratu o odzyskanie archiwaliów miejskich po I wojnie światowej w świetle akt miasta Białej Podlaskiej*, „Archiwista Polski”, (1997), r. II, nr 4 (8), s. 71-76.
- **Makowski Bronisław**, *Początek okupacji niemieckiej na Litwie w Dzienniku Michała Römera*, [w:] *Międzymorze. Polska i kraje Europy Środkowo-Wschodniej. XIX-XX wiek*, Wyd. Instytut Historii PAN, Warszawa 1995, s. 381-392.

- **Matelski Dariusz**, *Koncepcja narodowościowa niemieckiej Europy w 1943 roku*, „Sprawy Narodowościowe – seria nowa”, (1996), t. V, z. 1 (8), s. 153-192.
- **Matelski Dariusz**, *Restytucja poloników z Białorusi, Ukrainy i Litwy za [czasów] Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Studia Podlaskie”, (2002), t. XII, s. 127-171.
- **Matelski Dariusz**, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921-1939)*, „Przegląd Wschodni”, (2002), t. IX, nr 2 (30), s. 391-409.
- **Matelski Dariusz**, *Ewakuacja i straty dóbr kultury zachodniej i centralnej Polski w 1939 r.*, „Zapiski Historyczne”, (2003), t. LXVIII, nr 1, s. 59-79.
- **Matelski Dariusz**, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Wydawnictwo Inter-Arpress, Poznań 2003.
- **Matelski Dariusz**, *Polskie dobra kultury pod okupacją niemiecką (1939-1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi”, (2003), t. XXVI, s. 285-332.
- **Matelski Dariusz**, *Polityka okupanta niemieckiego wobec polskich dóbr kultury (1939-1945)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, (2003), t. 80, s. 203-248.
- **Matelski Dariusz**, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych. Archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003.
- **Matelski Dariusz**, *Restitution of Polish Cultural Values in International Relations*, „The Polish Quarterly of International Affairs”, (2003), vol.12, nr 2, s.126-151.
- **Matelski Dariusz**, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z NRD*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, (2003), nr 10, s. 255-264.
- **Matelski Dariusz**, *Rewindykacja i reewakuacja polskich dóbr kultury ze stref okupacyjnych Niemiec (1945-1950)*, „Przegląd Zachodniopomorski”, (2003), r. XVIII (XLVII), z. 4, s. 59-82.
- **Matelski Dariusz**, *Spór o dobra kultury między RFN i Polską*, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, (2003), t. X, s. 9-34.
- **Matelski Dariusz**, *Starania i zabiegi o restytucję poloników z Rosji w latach Trzeciej Rzeczypospolitej*, „Przegląd Nauk Historycznych”, (2003), nr 1 (3) s. 169-205.
- **Matelski Dariusz**, *Zabiegi o restytucję poloników z RFN*, „Przegląd Bydgoski”, (2003), r. XIV, s. 31-48.
- **Matelski Dariusz**, *Polonika w Austrii w latach 1795-1918*, „Archiwista Polski”, wydawca (2004), nr 1 (33), s. 25-42.
- **Matelski Dariusz**, *Przygotowania rządu RP na uchodźstwie do restytucji dóbr kultury polskiej zagrabionych przez okupantów w latach 1939-1945*, [w:] *Historia i archiwistyka. Studia z dziejów Polski, Polonii i archiwistyki. Księga dedykowana doktorowi Romanowi Nirowi*, (red.) J. Faryś, D. A. Rymar i M. Szczerbiński, Wyd. Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 279-304.
- **Matelski Dariusz**, *Repatriacja polskich dóbr kultury i polonika we Francji*, [w:] *Nadzieje – złudzenia – rzeczywistość. Studia z historii Polski XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Wyrwie*, (red.) W. Hładkiewicz i M. Szczerbiński, Wyd. Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 307-316.

- **Matelski Dariusz**, *Repatriacja polskich dóbr kultury z Kanady*, [w:] *Pokolenia spełnionego czynu. Studia z dziejów Polski i Polaków w kraju i na obczyźnie w XX wieku. Dedykowane Profesorowi Józefowi Garlińskiemu [(1913-2005)]*, (red.) J. Faryś, ks. R. Nir i M. Szczerbiński, Wyd. Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 349-356.
- **Matelski Dariusz**, *Restytucja poloników z Niemieckiej Republiki Demokratycznej*, „Rocznik Polsko-Niemiecki”, (2004), t. 11 (2003), s. 35-58.
- **Matelski Dariusz**, *Rewindykacja i repartycja polskich dóbr kultury oraz polonika w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, [w:] *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Piotrowi Stefanowi Wandyczowi*, (red.) J. Faryś, ks. R. Nir i M. Szczerbiński, wydawca: Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2004, s. 521-527.
- **Matelski Dariusz**, *Polonika w Austrii po roku 1918 i próby ich restytucji*, (2005), r. X, nr 1 (37), s. 7-30.
- **Matelski Dariusz**, *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005, wyd. II popr., Toruń 2007.
- **Matelski Dariusz**, *Grabież kościelnych dóbr kultury na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim (od najazdu moskiewskiego 1654 r. do zakończenia II wojny światowej)*, [w:] *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań. Księga dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Krahelowi*, (red.) M. Kietliński, K. Zychowicz, W. Śleszyński, Wydawnictwo Prymat Mariusz Śliwowski, Białystok 2005, s. 75-100.
- **Matelski Dariusz**, *Losy Bursztynowej Komnaty podczas drugiej wojny światowej – mity i rzeczywistość*, [w:] *Historia i bibliologia. Księga dedykowana pamięci dra Zdzisława Konstantego Jagodzińskiego (1927-2001)*, (red.) J. Faryś i M. Szczerbiński, Wyd. Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2005, s. 375-384.
- **Matelski Dariusz**, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, t. I-II, Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2006.
- **Matelski Dariusz**, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z ZSRR (1945-1991)*, [w:] *Z dziejów Rosji i Polski w XX wieku. Księga dedykowana Profesorowi Richardowi Pipesowi*, (red.) H. Kocój, R. Małek i M. Szczerbiński, Wyd. Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2006, s. 339-360.
- **Matelski Dariusz**, *Polonica w świecie – poszukiwania badaczy polskich po „Polskim Październiku” 1956 roku*, „Colloquia Theologica Adalbertina”, (2006), t. 18, s. 7-38.
- **Matelski Dariusz**, *Negocjacje restytucyjne Drugiej Rzeczypospolitej z państwami ościennymi w sprawie dóbr kultury*, [w:] *Polska dyplomacja kulturalna po roku 1918. Osiągnięcia – potrzeby – perspektywy*, (red.) A. Koseski i A. Stawarz, Wyd. Muzeum Niepodległości w Warszawie; Akademia Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztorą w Pułtusk, Warszawa-Pułtusk 2006, s. 19-65.

- **Matelski Dariusz**, *Grabież polskich dóbr kultury przez Rosję, Prusy i Austrię (1772-1795)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, 2007, nr 4 (53), s. 12-18.
- **Matelski Dariusz**, *Problem reprivatyzacji dóbr kultury w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1989-2005*, [w:] *Prawo muzeów. Studia dedykowane pamięci prof. Jana Pruszyńskiego (1941-2008)*, (red.) J. Włodarski i K. Zeidler, Oficyna a Wolters Kluwer Business, Warszawa 2008, s. 168-180.
- **Matelski Dariusz**, *Losy polskiego dziedzictwa kulturalnego w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu w historiografii*, „Studia Podlaskie”, Wydawca: Instytut Historii Uniwersytet w Białymstoku, t. XVII (2007-2008), Białystok 2009, s. 299-318.
- **Matelski Dariusz**, *Polonica na Ukrainie (1648-1918) – tragiczne losy i próby restytucji*, [w:] *Primum vivere deinde philosophari. O ludziach czynu w dziejach Europy Środkowej i Wschodniej. Księga jubileuszowa dedykowana prof. Janowi Rzońcy z okazji siedemdziesiątych urodzin*, (red.) M. Białokur i A. Szczepaniak, Wydawnictwo Adam Marszałek, Opole-Toruń 2009, s. 531-554.
- **Matelski Dariusz**, *Restytucja polskich dóbr kultury w świetle prawodawstwa międzynarodowego przed i po wejściu Polski do Unii Europejskiej*, [w:] *Problemy bezpieczeństwa Polski w XXI wieku*, (red.) W. Hładkiewicz i M. Szczerbiński, Wyd. Polskie Towarzystwo Historyczne w Zielonej Górze; Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Humanistyczna w Bielsku-Białej, Zielona Góra – Gorzów Wielkopolski 2009, s. 479-497.
- **Matelski Dariusz**, *Za i przeciw Polsce. Niemcy polscy w Wehrmachcie i Wojsku Polskim w kampanii wrześniowej 1939 r.*, [w:] *Udział mniejszości narodowych w różnych formacjach wojskowych w czasie kampanii wrześniowej 1939 r.*, (red.) L. M. Nijakowski, Wyd. Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa 2009, s. 33-69.
- **Matelski Dariusz**, *Losy polskiego dziedzictwa kultury w przededniu wojny i we wrześniu 1939 roku*, [w:] *Problemy historii wojskowości w kraju i na obczyźnie po wrześniu 1939 roku. Studia historyczne i politologiczne. Tom dedykowany pamięci nestora historyków polskich profesora Józefa Jasnowskiego (1906-2009)*, (red.) L. Nowak, M. Szczerbiński i G. Wieczorek, Wyd. Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 397-421.
- **Matelski Dariusz**, *Ochrona dziedzictwa kultury w prawodawstwie międzynarodowym po II wojnie światowej*, [w:] *Jakość wobec wyzwań i zagrożeń XXI wieku*, (red.) R. Reclik i A. Zduniak, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa, Poznań 2010, s. 321-332.
- **Matelski Dariusz**, *Problemy z reprivatyzacją dziedzictwa kultury narodowej w Europie Środkowo-Wschodniej w latach 1989-2009*, „Archiwista Polski”, (2010), r. XV, nr 2 (58), s. 53-68.
- **Matelski Dariusz**, *Rola dziennikarstwa Trzeciej Rzeczypospolitej w ukazywaniu zabiegów o restytucję dziedzictwa kultury polskiej utraconego do 1945 r. (Rewindykacje z Rosji, Białorusi, Ukrainy i Litwy)*, [w:] *NEWS i dziennikarstwo śledcze wobec wyzwań XXI wieku*, (red.) M. Palczewski i M. Worsowicz, Wydawnictwo Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi, Łódź 2010, s. 201-228.

- **Matelski Dariusz**, *Utracone dziedzictwo kultury polskiej na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej*, [w:] *Polskie Kresy Wschodnie i ludzie stamtąd*, (red.) W. Dzianisava, P. Juszkiewicz i J. Stańkowiak, Wydawnictwo Elipsa, Warszawa 2010, s. 23-56.
- **Matelski Dariusz**, *Regulacje prawne Państwa Kościelnego w zakresie wywozu dzieł sztuki i ich wpływ na prawodawstwo polskie w latach 1918-1939*, [w:] *Z Żywca do Opola – góral z urodzenia, opolanin z wyboru. Księga jubileuszowa poświęcona profesorowi Adamowi Suchońskiemu z okazji pięćdziesięciolecia pracy dla środowiska naukowego i pięćdziesięciolecia działalności dla miasta Opola*, (red.) B. Kubis, Agencja Wydawnicza AlMar, Opole 2011, s. 147-169.
- **Matelski Dariusz**, *Wpływ ustawodawstwa Państwa Kościelnego na prawodawstwo polskie w zakresie wywozu dzieł sztuki w latach 1918-2010*, „Rocznik Polsko-Polonijny”, (2011), nr 1, s. 243-263.
- **Materski Wojciech**, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1994.
- **Materski Wojciech**, *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych między II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym*, Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie, Warszawa 2002.
- **Materski Wojciech**, *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Instytut Studiów Politycznych PAN w Warszawie, Warszawa 2005.
- **Matusak Piotr**, *Walka polskiego ruchu oporu w obronie dóbr kultury narodowej 1939-1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, Wydawnictwo „Ruch” w Warszawie, 1978, nr 3, s. 280-290.
- **Matwijów Maciej**, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 1996.
- **Matwijów Maciej**, *Muzea lwowskie w latach 1939-1945 i sprawa ich rewindykacji przez Polskę po II wojnie światowej*, „Muzealnictwo”, (1997), t. 39, s. 18-30.
- **Matwiejów Maciej**, *Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939-1946*, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 2003.
- **Meschnik Marek**, *Katalog zaginionych obrazów ze zbiorów Muzeum Śląskiego w Katowicach*, Wydawnictwo MG, Bytom 1985.
- **Mikułowski-Pomorski Jerzy**, *Muzeum-Zamek w Łańcucie. Studium socjologiczne*, Wyd. Muzeum-Zamek w Łańcucie, Łańcut 1971.
- **Miler Jacek**, *Działalność Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości na terenie Rosji*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 1 (7), luty 1998.
- **Miler Jacek**, *Rewindykacje po traktacie ryskim (I)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 2 (8), kwiecień 1998.
- **Miler Jacek**, *Rewindykacje po traktacie ryskim (II)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 3 (9), czerwiec 1998.
- **Miler Jacek**, *Rewindykacje po traktacie ryskim (III)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 4 (10), sierpień 1998.

- **Miler Jacek**, *Rewindykacje po traktacie ryskim (IV)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 5 (11), październik 1998.
- **Miler Jacek**, *Rewindykacje dóbr kultury z ZSRR po II wojnie światowej (I)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6 (12), grudzień 1998.
- **Miler Jacek**, *Zbiory lwowskie (I). Zbiory Bolesława Orzechowicza*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 3 (15), czerwiec 1999.
- **Mirowicz Ryszard**, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1988.
- **Morelowski Marian**, *Arrasy Jagiellońskie odzyskane z Rosji*, Dyrekcja Zbiorów Państwowych, Warszawa 1923.
- Morelowski Marian, *Muzealne rewindykacje delegacji polskiej w Moskwie*, „Przegląd Współczesny”, Krakowska Spółka Wydawnicza, 1926, nr 48, s. 131-143.
- **Motas Mieczysław**, *Nowe nabytki Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej dotyczące zbrodni katyńskiej*, „Biuletyn GKBZPNP”, (1993), t. XXXVI, s. 154-158.
- **Mucha Grzegorz**, *Archiwum Zabużańskie Urzędu Stanu Cywilnego w m. st. Warszawie*, „Archiwista Polski”, (1998), r. III, 1998, nr 3 (11), s. 43-55.
- *Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czartoryskich. Historia i wybór zabytków*, (red.) M. Rostworowski, Wydawnictwo „Arkady”, Warszawa 1978.
- **Nahlik Stanisław Edward**, *Grabież dzieł sztuki. Rodowód zbrodni międzynarodowej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN, Wrocław-Kraków 1958.
- **Nawrocki Stanisław**, *Archiwistyka i regionalizm*, Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, Poznań 1995.
- **Nicholas Lynn H.**, *Grabież Europy. Losy dzieł sztuki w Trzeciej Rzeszy i podczas II wojny światowej*, (tłum.) B. Sławomirska, Wydawnictwo Baran i Suszczyński: Polski Dom Aukcyjny Sztuka, Kraków 1997.
- **Nicieja Stanisław Sławomir**, *Adam Próchnik – historyk, polityk, publicysta*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1986.
- **Olszanskij Prochor Nikołajewicz**, *Riżskij dogovor i razwitiye sowietsko-polskich odnoszenij 1921-1924 gg.*, Wyd. MID, Moskwa 1974.
- **Pajączkowski Franciszek**, *Ossolineum we Wrocławiu (maj-grudzień 1947)*, „Sobótka”, (1947), r. II, nr 3, s. 458-465.
- **Palarczykowa Anna**, *Dzieje Archiwum Potockich z Krzeszowic*, „Archeion”, (1985), t. LXXIX, s. 93-117.
- **Petrus Jerzy T.**, *Radziwiłłowska galeria obrazów w Nieświeżu*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 4 (22), sierpień 2000.

- **Pietrzak-Pawłowska Irena**, *Placówki naukowe Olsztyna*, „Przegląd Zachodni”, (1947), nr 2, s. 625-654.
- **Plaża Joanna, Sajna Bożena**, *Pamiętki dziejów Biblioteki Załuskich*, Wyd. Biblioteka Narodowa, Warszawa 1997.
- **Pobóg-Malinowski Władysław**, *Najnowsza historia polityczna Polski. Okres 1939-1945*, t. I, Wydawnictwo Nasza Przyszłość, Bydgoszcz 1990.
- **Podrański Jerzy**, *Zasada pertynencji w świetle materiałów archiwum w Szczecinie*, „Archeion”, (1981), t. LXXI, s. 29-48.
- **Pruszyński Jan**, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. I-II, Kantor Wydawniczy „Zakamycze”, Kraków 2001.
- **Pruszyński Jan**, *Dziedzictwo kultury. Teorie. Dylematy restytucji*, „Przegląd Wschodni”, (2002), t. VIII, z. 2 (30), s. 369-390.
- *Restytucja Zamku Królewskiego w Warszawie*, (red.) T. Polak, Wydawnictwo Projekt, Warszawa 2001.
- **Rocka Danuta**, *Sprawozdanie z działalności państwowej służby archiwalnej w roku 1990*, „Archeion”, (1994), t. XCIII, s. 300-324.
- **Rojek Wojciech**, *Odyseja Skarbu Rzeczypospolitej. Losy złota Banku Polskiego 1939-1950*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000.
- **Romanowska-Zadrożna Maria**, *Słowacki trop*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6 (12), 1998.
- **Romanowska-Zadrożna Maria**, *Powrót księcia do Szczecina*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 5 (17), październik 1999.
- **Romanowska-Zadrożna Maria**, *Księżę Filip I powrócił do Szczecina*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6 (18), grudzień 1999.
- **Romanowska-Zadrożna Maria**, *Robota Ariadny*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6 (24), grudzień 2000.
- **Romanowska-Zadrożna Maria**, *Internetowe odkrycie zagubionych dzieł (www.lo-start.ru)*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 1-2 (37-38), 2003.
- **Rottermund Andrzej**, *The Royal castle in Warsaw. The Interior*, „The International Journal of Museum Management and Curatorship”, (1982), nr 1, s. 21-39.
- **Rottermund Andrzej**, *Stanisław Lorentz as an Authority on Polish Art of the Enlightenment*, „Bulletin du Musée National de Varsovie”, (1991), nr 1, s. 5-20.
- **Roxan David, Wanstall Ken**, *Der Kunstraub. Ein Kapitel aus den Tagen des Dritten Reiches*, List Verlag, München 1966.
- **Róziewicz Jerzy**, *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918-1939*, Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1979.

- **Rutkowski Tadeusz P.**, *Odszkodowania wojenne od Niemiec. Prace rządu RP na emigracji i podziemia w kraju (1939-1945)*, „Przegląd Zachodni”, (1994), nr 1 (270), s. 57-76.
- **Sack John**, *Oko za oko. Przemilczana historia Żydów którzy w 1945 r. mścili się na Niemcach*, (tłum.) R. Palewicz, Wydawnictwo „Apus”, Gliwice 1995.
- **Sawicka Stanisława M.**, *Rewindykacja książki polskiej*, „Przegląd Zachodni”, (1946), nr 2, s. 193-195.
- **Schmidtendorf Hermann**, *Zwrot dóbr kultury – kiedy nastąpi przełom?* „Dialog. Magazyn Polsko-Niemiecki”, Wyd. Federalny Związek Towarzystw Niemiecko-Polskich; Towarzystwo Polsko-Niemieckie w Polsce, 2001-2002, nr 58-59.
- **Seydewitz Ruth, Seydewitz Max**, *Dama z gronostajem. Największy rabunek dzieł sztuki wszystkich czasów*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1966.
- **Siemieński Józef**, *Rewindykacja archiwów koronnych. Przygotowania naukowe i wyniki*, „Archeion”, (1927), t. I, s. 33-60.
- **Skrzypek Andrzej**, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921-1939*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1985.
- **Skuza Cezariusz**, *Odzyskanie mienia polskiego po II wojnie światowej*, Wyd. Centrum Szkolenia Służby Czołgowo-Samochodowej, Piła 1992.
- **Skuza Cezariusz**, *Zabiegi dyplomatyczne o uzyskanie przez Polskę złota monetarnego po II wojnie światowej*, „Dzieje Najnowsze”, (1992), nr 1, s. 99-112.
- **Skuza Cezariusz**, *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*, Wyd. Naukowe WSOWRiA, Toruń 1994 (wyd. II, Toruń 1997).
- *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. I (1918-1984), (red.) M. Bielińska i I. Janosz-Biskupowa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Łódź 1988.
- *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. II (1906-2001), (red.) B. Woszczyński, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych; Stowarzyszenie Archiwistów Polskich, Warszawa 2002.
- **Sołdatenko Anatolij W.**, *Kolekcja broni polskiej w Arsenale Ermitażu*, „Muzealnictwo”, (1992), t. XXXIV, s. 78-85.
- **Sroczyńska Krystyna**, *Rewindykacja dzieł sztuki*, [w:] *Materiały do zagadnień muzealnictwa i konserwatorstwa w latach 1944-1963*, (red.) W. Kalinowski i A. Ryszkiewicz, Wyd. Ministerstwo Kultury i Sztuki. Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków, Warszawa 1968, s. 47-51.
- **Steinborn Bożena, Houszka Ewa**, *Dokumentacja cudzego mienia* „Muzealnictwo”, (2000), t. XLII, s. 164-166.
- *Straty wojenne zbiorów polskich w dziedzinie rzemiosła artystycznego*, (red.) W. Tomkiewicz, K. Sroczyńska, S. Edward Nahlik, t. I-II, Wyd. Ministerstwo Kultury i Sztuki; Prace i Materiały Biura Rewindykacji i Odszkodowań nr 12, Warszawa 1953.
- **Strauss Walter E.**, *The Complete Drawings of Albrecht Dürers*, Publishing House Abaris Books, New York 1974.

- **Strżyżewska Zofia**, *Konfiskaty warszawskich zbiorów publicznych po powstaniu listopadowym*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000.
- **Suchodolski Witold**, *Wykonanie art. XI Traktatu Ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, „Archeion”, (1927), t. I, s. 66-78.
- **Szczerbiński Janusz**, *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1998, s. 159-165.
- **Szczerbiński Henryk**, *Restytucja mienia polskiego z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec*, Wyd. Książka i Wiedza, Warszawa 1983.
- **Sziling Jan**, *Kościół katolicki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941*, [w:] *Położenie ludności polskiej na terytorium ZSRR i wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej w czasie II wojny światowej*, (red.) A. Marszałek, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1990.
- **Szocki Józef**, *Wiktor Baworowski – lwowski kolekcjoner i fundator biblioteki*, „Przeгляд Wschodni”, (1998), t. V, z. 3 (19), s. 543-550.
- *Sztuka starożytna z Muzeum Luwru. Katalog Muzeum Narodowego w Warszawie*, Wyd. Muzeum Narodowe, Warszawa 1960.
- **Szybieka Zachar Wasiliewicz**, *Historia Białorusi 1795-2000*, Wydawca: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, Lublin 2002.
- **Święcicki Zbigniew**, *Straty wojenne w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego*, [w:] *Ochrona dóbr kultury w razie zagrożeń czasu wojny i pokoju*, (red.) J. Furtak, Wyd. Sztab Obrony Cywilnej Kraju, Warszawa 1997.
- **Tomczak Andrzej**, *Zarys dziejów archiwów polskich i ich współczesna organizacja*, [w:] *Archiwistyka*, (red.) A. Tomczak, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.
- **Torzecki Ryszard**, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1993.
- **Tyszkowski Kazimierz**, *Z dziejów rewindykacji*, Wydawca: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1924.
- **Urbański Antoni**, *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu i Ukrainie*, Wyd. St. Niemiry Syn i S-ka, Warszawa 1927 (reprint: Wydawnictwo „Graf”, Gdańsk 1991).
- **Wardzyńska Maria**, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy (czerwiec 1941 – lipiec 1944)*, Agencja Wydawnicza MAKO, Warszawa 1993.
- **Warężak Jan**, *Wykaz materiałów archiwalnych otrzymanych przez Wydział Archiwów Państwowych z Rosji od 1922 do końca 1930 r.*, MWRiOP, Warszawa 1931.
- *Wielkopolski słownik biograficzny*, (red.) A. Gąsiorowski i J. Topolski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Poznań 1983.
- **Woszczyński Bolesław**, *Losy archiwaliów polskich na byłych ziemiach wschodnich RP*, [w:] *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu*

Archiwistów Polskich. Toruń 2-4 wrzesień 1997, (red.) D. Nałęcz, t. I, Wydawca: Stowarzyszenie Archiwistów Polskich, Radom 1997, s. 61-76.

- **Wróbel-Lipowa Krystyna**, *Rewindykacja archiwaliów polskich z ZSRR w latach 1945-1964*, Wydawnictwo Naukowe UMCS, Lublin 1982.
- *Zachodnia Białoruś 17 wrzesień 1939 – 22 czerwiec 1941. Wydarzenia i losy ludzi*, cz. I: Rok 1939, Wydawnictwo „Rytm”, Warszawa 1998.
- **Zbudniewek Janusz**, *Późnogotycka figura św. Stanisława, bpa ze Skalki, utracona w czasie okupacji hitlerowskiej*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6 (12), grudzień 1998.
- *Z działalności AGAD w latach 1947-1949. Starania o przejęcie byłego Archiwum Królewskiego*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, (1988), t. II, s. 73-97.
- **Zeidler Kamil**, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Wyd. Oficyna Wolters Kluwer Business, Warszawa 2007.
- **Zeidler Kamil**, *Restytucja dóbr kultury ze stanowiska filozofii prawa. O trudnych przypadkach na granicy kultury i prawa*, Wyd. Lex a Wolters Kluwer Business, Warszawa 2011.
- **Zgorzelski Czesław**, *Materiały do historii Archiwum Filomatów (tej części, która znajduje się w bibliotece KUL-u)*, „Blok – Notes Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza”, (1999), t. 12-13, s. 237-245.
- *Życie religijne w Polsce pod okupacją (1939-1945). Metropolie wileńska i lwowska*, (red.) Z. Zieliński, Wydawnictwo „Unia”, Katowice 1992.
- **Żygulski Zdzisław**, *Stara broń w polskich zbiorach*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1982.
- **Żygulski Zdzisław jr**, *Bezcenny kobierzec – odzyskany*, „Cenne – Bezcenne – Utracone”, Wyd. Ośrodek Ochrony i Konserwacji Zabytków w Warszawie, nr 6, grudzień 1997.

Summary

Dariusz Matelski

(Eastern Institute of Adam Mickiewicz University in Poznań)

Role of Polish Museums and Their Employees in Saving and Restitution of Lost Cultural Heritage in 20th-21st Century. Part II

The authorities of Poland undertook the task of the re-vindication of cultural heritage from occupied Germany and Austria. However, the results were very limited. "By the end of the year 1949, Poland had submitted", as it is reported by Cezariusz Skuza (born in 1946), "as many, as 1,473,326 applications for restitution referring to cultural property. Out of that number, 21,808 items were found (identified), and out of that latter number, 17,178 items were returned. It constituted merely 1.2% of the plundered property which had been notified about. Similarly, 13,466,112 applications referring to archive records

were submitted, out of which 72,665 were identified, and, by the end of the year 1949, 28,781 items had been recovered, constituting 0.2% of the looked-for property. In accordance with the data of 19th July 1950, 88 railway vehicles, 119 vehicles and also 35 smaller cargos, containing the Polish national treasures, lost during the Second World War, had returned to Poland.” What was demanded, unfortunately, without a result until today, was substitutive re-vindication, which means providing re-compensation for the destroyed cultural heritage in equivalent cultural goods.

Subsequently, negotiations with the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic, the results of which until the year 1990 had also been very limited, were conducted. In turn, the Soviet Union in the years 1945-1991 ”presented” Poland with 80 coffers of the works of art: 426 paintings, 2,995 pieces of graphic works arts, 201 volumes of books, 84 pieces of arms, 11,354 numismatic items and 299 items of religious cult made of precious metals (transported out of Poland by Germans to Saxony, and from there transported by Russians to the Alexander Pushkin Museum in Moscow). In the year 1950, also from the Soviet Union, further 13 coffers of monumental items, including 14 royal portraits, 73 paintings of Polish painters and two pieces of fabric from 18th century returned. In turn, in December 1990 seven grave plates made of gunmetal transported out of Poland by Germans in 1945 in the Harz Mountains, which were there taken over by the Red Army, to be handed over to the State Hermitage Museum in Leningrad, were returned.

In 1959, thanks to the efforts of Professor Karol Estreicher Junior, the collections from Wawel were repatriated from Canada, and in the year 1960 the same was done with the arrases of Wawel. In turn, in 1973 61 coffers of the silver property of the National Defense Fund and Anti-aircraft Defense Society Loan (2370 kg), which had been deposited in Toulouse, returned from France.

Subsequent re-vindicating activities were only undertaken by the Third Republic, which managed to recover from USA in 2001 the painting Bouquet of Flowers in Glass Vase by Jakob van Wasceppelle, in the year 2002 the painting of Georg Pench Holy Trinity being in the collections of the Vizcaya Museum and Gardens in Miami, and also from the County Museum of Art in Los Angeles a Persian makatę and a sculpture of Giovani Maria Mosca Head of a Young Man. The Museum of Fine Arts in Boston in the year 2003 returned to Poland the painting Mary with the Infant, stolen in the year 1944 from the collections of Józef Konopka, whereas, in November 2004, the painting of Gabriel Metsu Washer. Russia returned Poland in 1997 the painting of Pompeo Batoni, presenting Apollo and two Muses, and subsequently Madonna of Głogów of Lucas Cranach the Older. From Germany, in 1992, a collection of antique decorative items returned, and also 1700 silver (and a few gold) coins looted during the war. In turn, in 1999, the Etruscan mirror of Princess Izabela nee Czartoryska Działyńska was recovered.

In 20th and at the beginning of 21st, a great role in the field of securing and restitution of Polish cultural heritage was played by the Polish historians of art and museum employees. They would draw up scientific assessments, referring to the lost works of art, collections of books and archive records, and subsequently, as experts, would serve as the members of Polish restituting missions. If it had not been for their expertise, it would have been impossible to acquire for national collections many items representing Polish art and culture, and also to conduct the registration of those which are still in the neighbouring countries and in USA.